

บทที่ ๓

วิเคราะห์เนื้อหา ภาษา และความสัมพันธ์ของคัมภีร์ สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา

วิเคราะห์เนื้อหา ภาษา และความสัมพันธ์คัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา กล่าวถึงการวิเคราะห์เนื้อหา ภาษา และความสัมพันธ์ของคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา โดยแบ่งออกเป็น วิเคราะห์เนื้อหาในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา วิเคราะห์ภาษาในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา วิเคราะห์ความสัมพันธ์ในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา และวิเคราะห์ตัวอย่างเรื่องมหาสมยสูตรในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา ผู้วิจัยจะได้นำเสนอต่อไปนี้

๓.๑ วิเคราะห์เนื้อหาในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา

วิเคราะห์เนื้อหาในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา กล่าวถึงการวิเคราะห์เนื้อหาในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา โดยแบ่งออกเป็น โครงสร้างในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา รูปแบบในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา ผู้วิจัยจะได้นำเสนอต่อไปนี้

๓.๑.๑ โครงสร้างในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา

โครงสร้างในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา กล่าวถึงโครงสร้างในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา โดยแบ่งออกเป็น ความเป็นมาของคัมภีร์ ลักษณะเด่นของคัมภีร์ ผู้แต่งคัมภีร์ ผู้วิจัยจะได้นำเสนอต่อไปนี้

๑) ความเป็นมาของคัมภีร์

คัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถาฉบับนี้ คณะผู้ตรวจชำระนำต้นฉบับสารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา ภาษาบาลีอักษรสิงหลของศรีลังกา ฉบับพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓ ปรีวรรตเป็นภาษาบาลีอักษรไทย ดำเนินการตรวจชำระตามลำดับที่กำหนดไว้ คือ พิสูจน์อักษรตามต้นฉบับของศรีลังกา จากนั้นได้สำรวจที่มาแห่งคำอธิบายพระปริตรที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา เช่น คำอธิบายไตรสรณคมน์มาในคัมภีร์ขุททกปาฐอรรถกถา เพื่อชำระบทพยัญชนะที่พิรุณให้ถูกต้อง^๑ และจัดพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๓ เนื่องจากคัมภีร์นี้ มีคำว่า ภาณวาร มีความหมายดังนี้

(๑) คำว่า ภาณวาร แปลว่า วาระแห่งการสวด

(๒) ๑ ภาณวาร หมายถึงวาระแห่งการสวด ๑ จบ

(๓) ๑๐๐ ภาณวาร หมายถึง วาระแห่งการสวด ๑๐๐ จบ

ท่านอธิบายไว้ว่า ๑ ภาณวาร มีจำนวนอักษรประมาณ ๘,๐๐๐ อักษร

^๑ พระอโนมทัสสี, พร รัตนสุวรรณ และคณะ (ปรีวรรต), สารัตถสมุจจโยนาม จตุภาณวารอรรถกถา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๕๓), หน้า (๑๖).

(๑) พยางค์ ๘ พยางค์ นับเป็น ๑ บาท

(๒) ๔ บาทนับเป็น ๑ คาถา

(๓) ๑ คาถานับเป็น ๑ คั่นละ

(๔) ๑ คั่นละมี ๓๒ พยางค์

(๕) ๒๕๐ คั่นละนับเป็น ๑ ภาวนวาร์

(๖) ๑ ภาวนวาร์มีประมาณ ๘,๐๐๐ พยางค์

(๗) พระบาลีประมาณ ๘,๐๐๐ พยางค์นับเป็น ๑ ภาวนวาร์ คือ วาระที่จะฟังสวดสาธยายครั้งหนึ่ง^๒ จึงชื่อว่า สารัตถสมุจจยจตุภาวนวาร์อรรคถา

จากข้อความข้างต้นผู้วิจัยสรุปได้ว่า คัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาวนวาร์ฉบับนี้ เป็นฉบับพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๓ ที่ปริวรรตมาจากภาษาบาลีอักษรสิงหลของศรีลังกา ฉบับพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๓ โดยวิธีการพิสูจน์อักษรตามต้นฉบับ สำนวทที่มาจากคำอธิบายพระปริตรที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์อรรคถาต่างๆ พร้อมทั้งอธิบายถึงคำว่าภาวนวาร์ว่ามีการนับพยางค์ ๘,๐๐๐ พยางค์ เป็น ๑ ภาวนวาร์

๒) ลักษณะเด่นของคัมภีร์

คัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาวนวาร์อรรคถามีการนิยมสวด เพื่อเป็นศิริมงคลเพื่อคุ้มครองป้องกันภัยพิบัติสืบกันมาถึง พ.ศ. ๙๐๐ โดยประมาณ พระเถระชาวศรีลังกาได้รวบรวมบทสวดต่างๆ จากคัมภีร์พระไตรปิฎกจำนวน ๒๙ บทเรียบเรียงเป็นคัมภีร์ภาวนวาร์ จัดเป็น ๔ ภาคเรียกว่า จตุภาวนวาร์ เป็นตำราบทสวดสำหรับสวดสาธยายเรียกชื่อว่าคัมภีร์พระปริตร เพื่อสวดให้เป็นแบบแผนเดียวกัน เมื่อมีคัมภีร์พระปริตรภาวนวาร์พระสงฆ์ศรีลังกาได้ใช้เป็นแบบสวด ทั้งสวดประจำในวัดและสวดในงานพิธี พระปริตรภาวนวาร์ฉบับที่เผยแพร่เข้ามาในประเทศไทย เฉพาะพระปริตรภาวนวาร์บาลีปรากฏอยู่ในหนังสือสวดมนต์ฉบับหลวง ส่วนในหนังสือสวดมนต์พระมหาปริตรฉบับศรีลังกา มี ๒๙ บท สมัยก่อนพระสงฆ์ท่านสวดพระปริตรอะไรบ้าง ซึ่งต่างจากในปัจจุบันที่ลดบทสวดเป็นเจ็ดตำนาน สิบสองตำนาน แม้ที่เป็นเจ็ดตำนาน สิบสองตำนานก็สวดลดลง ผู้มีความรู้ทางภาษาบาลีที่ใคร่ในการศึกษาหาความรู้ยิ่งขึ้น ฟังศึกษาบทพระปริตรบาลีและคำอธิบายในส่วนอรรคถา เพื่อเพิ่มความรู้ความเข้าใจยิ่งว่ามาจากคัมภีร์ไหนบ้างเช่น

๑) บทสวดพระปริตรที่ปรากฏในคัมภีร์ปริตตฎีกา ๒๒ บทมีมิ่งคลสูตร รตนสูตร เมตตสูตร และมหาสมยสูตร เป็นต้น^๓

๒) บทสวดพระปริตรที่ปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่พระพุทธโฆสจารย์รจนาขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๙๐๐ ปี เศษดังข้อความว่า เขตแดนที่อ่านภาพของพระปริตรเหล่านี้ คือ รตนสูตร ขันธสูตร ธชัคคสูตร อาฏานาฏิยสูตร โมรปริตร เป็นต้น^๔

^๒ พระอโนมทัสสี, พร รัตนสุวรรณ และคณะ (ปริวรรต), สารัตถสมุจจโยนาม จตุภาวนวาร์ฎกถา, หน้า (๑๖).

^๓ พระเตโชทีป, พร รัตนสุวรรณ และคณะ (ปริวรรต), ปริตตฎีกา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๕๑), หน้า ๑.

^๔ ยตล รตนสูตร ขันธสูตร ธชัคคสูตร อาฏานาฏิยสูตร โมรปริตตนติ อิมสั ปริตตานั อานาภาโววตตติ. วิสยเขตต์ อนนตมปริมาณ. วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๔๙.

๓) บทสวดพระปริตรที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหาตั้งข้อความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงพระปริตรทั้งหลายไว้ คือ รตนสูตร เมตตสูตร ชันธสูตร โมรสูตร ธชัคคสูตร อาฏานาฏิยสูตร อังคุลิมาลปริตรเป็นต้น^๕

๔) บทสวดพระปริตรที่ปรากฏในเจ็ดตำนานหรือจุลราชปริตร^๖ มี ๗ บทคือ ๑. มงคลสูตร ๒. รตนปริตร ๓. กรณียเมตตปริตร ๔. ชันธปริตร ๕. โมรปริตร ๖. ธชัคคปริตร ๗. อาฏานาฏิยสูตร^๗

๕) บทสวดพระปริตรที่ปรากฏในสิบสองตำนาน หรือ มหาราชปริตร^๘ มี ๑๒ บทคือ ๑. มงคลสูตร ๒. รตนสูตร ๓. กรณียเมตตสูตร ๔. ชันธปริตร ๕. โมรปริตร ๖. วัฏฏกปริตร ๗. ธชัคคปริตร ๘. อาฏานาฏิยสูตร ๙. อังคุลิมาลปริตร ๑๐. โพชฌังคสูตร ๑๑. อภยปริตร ๑๒. ขยปริตร^๙

จากข้อความข้างต้นผู้วิจัยสรุปได้ว่า คัมภีร์สารัตถสมัจจยจตุภาณวารอรรถกถา อธิบาย บทสวดพระปริตรที่พระสงฆ์ชาวศรีลังกานิยมสวดสืบทอดกันมาตั้งแต่ พ.ศ. ๙๐๐ เพื่อเป็นศิริมงคลและป้องกันภัย บทสวดทั้งหมดคัดเลือกมาจากคัมภีร์พระไตรปิฎก มีจำนวน ๒๙ บท พระปริตรได้เผยแพร่เข้าสู่ประเทศไทยและนิยมสวดในพิธีสำคัญต่างๆ เรียกว่าเจ็ดตำนานหรือจุลราชปริตร มีบทสวด ๗ บท เรียกว่า สิบสองตำนานหรือมหาราชปริตร มีจำนวน ๑๒ บท พระสงฆ์ในประเทศไทยสวดสาธยายเพราะถือว่าเป็นศิริมงคลหรือบทสวดที่จะคุ้มครองป้องกันภัยจนเป็นประเพณีนิยมสืบทอดมา

๓) ประวัติผู้แต่งคัมภีร์และสมัยที่แต่ง

คัมภีร์สารัตถสมัจจยจตุภาณวารอรรถกถา เป็นคัมภีร์ที่พระอโนมทัสสีเถระชาวศรีลังการจนาอธิบายพระปริตรภาณวารเมื่อประมาณ พ.ศ. ๑๖๐๐^{๑๐} พระสงฆ์ชาวศรีลังกาได้อธิบายปริตรสวดพระปริตรภาณวารมาจนถึงปัจจุบัน เป็นคัมภีร์ที่ท่านรจนาอธิบายบทพระปริตรภาณวารบาลี อักษรสิงหลของศรีลังกา ที่มูลนิธิพร รตนสุวรรณ ใช้เป็นต้นฉบับจัดพิมพ์นี้ มีบทพระปริตรตามที่ปรากฏในคัมภีร์ จำนวน ๒๙ บท คือ

(๑) ติสรณคณ	(๒) ทสสิกขาบท
(๓) สามเณรปัญหา	(๔) ทวัตติงสาการ
(๕) จตุปัจจเวกขณา	(๖) ทสธรรมสูตร

^๕ ภควตา ปริตตา จ อุททิฏฐา เสยยถิที่ รตนสูตรตํ เมตตสูตรตํ ชนธสูตรตํ โมรปริตตํ ธชัคคสูตรตํ อาฏานาฏิยสูตรตํ อังคุลิมาลปริตตํ. มิลินท. (บาลี) ๑๖๓.

^๖ สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสสเทวมหาเถร), สวตมมัตถฉบับหลวง, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๑.

^๗ ธนิต อยู่โพธิ์ แปลและเรียบเรียง, อานุภาพพระปริตร, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, ๒๕๑๗), หน้า ๑๕.

^๘ สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสสเทวมหาเถร), สวตมมัตถฉบับหลวง, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, หน้า ๓๒.

^๙ ธนิต อยู่โพธิ์ แปลและเรียบเรียง, อานุภาพพระปริตร, หน้า ๑๕.

^{๑๐} G.P. Malalasekera, *Dictionary of Pali Proper Names Volume 1*, (London: The Pali Text Society, 1974), p. 39., G.P. Malalasekera, *Encyclopaedia of Buddhism Volume 1*, (Ceylon: The Government Press, 1961-1965), p. 715.

(๗) มงคลสูตร	(๘) รัตนสูตร
(๙) กรณียเมตตสูตร	(๑๐) ชันธปริตร
(๑๑) เมตตานิสังสสูตร	(๑๒) เมตตานิสังสคาถา
(๑๓) โมรปริตร	(๑๔) จันทปริตร
(๑๕) สุริยปริตร	(๑๖) ธัคคปริตร
(๑๗) มหากัสสปโพชฌังคสูตร	(๑๘) มหาโมคคัลลานโพชฌังคสูตร
(๑๙) มหาจุณโพนโพชฌังคสูตร	(๒๐) ศิริมานนทสูตร
(๒๑) อีสิสิลสูตร	(๒๒) อาฏานาฏิยสูตร
(๒๓) ัมมจักกัปปวัตตนสูตร	(๒๔) มหาสมยสูตร
(๒๕) ปราภาวสูตร	(๒๖) อาฬวกสูตร
(๒๗) อัคคิกการทวาชสูตร	(๒๘) กสิการทวาชสูตร
(๒๙) สัจจวิงคสูตร ^{๑๑}	

จากข้อความข้างต้นผู้วิจัยสรุปได้ว่า คัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา รัตนเมือ พ.ศ. ๑๖๐๐ โดยพระอโณมทัสสี พระเถระชาวศรีลังกา รจนาอธิบายบทพระปริตรที่พระสงฆ์ชาวศรีลังกานำมาสวดสาธยายในโอกาสสำคัญต่างๆ มีจำนวน ๒๙ บท

๓.๑.๒ โครงสร้างคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา

การแบ่งเนื้อหาของคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา การแบ่งเนื้อหาของคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา โดยการจัดเป็นคำปรารภการแต่งคัมภีร์ เนื้อหาของคัมภีร์ประกอบด้วยหมวดว่าด้วยปฐมภาณวาร หมวดว่าด้วยทุติยภาณวาร หมวดว่าด้วยตติยภาณวาร หมวดว่าด้วยจตุตถภาณวาร และนิคมคาถา ผู้วิจัยจะได้นำเสนอดังต่อไปนี้

๑) คำปรารภการแต่งคัมภีร์

คัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา ท่านพระอโณมทัสสี ได้แต่งคันถารัมภกถา คำปรารภการแต่งคัมภีร์ฯ ไว้ดังนี้

จิรั โย ปารมีธมมา	คเทหิ ภาวิตนตโร
เทสนามนตสตีติ	สตุเต ตายิ ตทาทีโต.
เตน การุญญปญเณน	สพพสตุตตีเตสิเนนา
ภาสิตานิ ปริตตานิ	ยานิ สุตตานิ สตุฏฐนา.
สพพุทททวนาสาย	ปวตเตสุ ปุราตนา
สมาหริตวา เอกตถ	นิกขิปีสุ นิกายโต.
จตุณัน ภาณวารานัน	เตสํ อญฺจกถมปหิ
อโณมทสสิวิยาต-	มหาสามินิโยคโต.

^{๑๑} พระอโณมทัสสี, พร รัตนสุวรรณ และคณะ (ปริวรรต), สารัตถสมุจจโยนาม จตุภาณวารอรรถกถา, หน้า (๑๗).

ปาเจตเถ ปรีชาเนตวา

กตสส ผลสิทธิโต

สมุจจินิตวา เอกตถ

นิกชิปิสส ตโต ตโตติ.^{๑๒}

แปลว่า

พระศาสดาพระองค์ใด ผู้ทรงมีพระทัยอันอบรมแล้วด้วยพระโอสถ คือ พระบารมีธรรมทั้งหลาย สิ้นกาลช้านาน ทรงป้องกันสัตว์ทั้งหลาย ด้วยหอก คือ เทศนามนต์ ตั้งแต่แรก ในครั้งนั้น

พระสูตรเหล่าใด ซึ่งเป็นเครื่องป้องกันรักษา อันพระศาสดา ผู้ทรงมีพระมหากรุณาคุณและพระปัญญาคุณ ผู้ทรงแสวงหาประโยชน์เกื้อกูลแก่สรรพสัตว์ ทรงภาษิตไว้แล้ว แม้สืบทอดไปเพื่อกำจัดอุปัทวเหตุทั้งปวง สืบเนื่องมาแต่กาลก่อน พระโบราณาจารย์ทั้งหลาย นำมาจากแต่ละนิกายแล้วรวมไว้ในคัมภีร์เดียวกัน

ข้าพเจ้า ผู้เป็นมหาสามี ได้รับการขนานนามว่า อนโนมทัสสี อาศัยความอุตสาหะ และความสำเร็จแห่งกุศลที่กระทำไว้แล้ว กำหนดพิจารณาพระบาลีที่เป็นประโยชน์ จักรวบรวมคำอธิบายแห่งพระสูตรซึ่งเป็นเครื่องป้องกันรักษาเหล่านั้น จากคัมภีร์นั้นๆ จำนวน ๔ ภาณวาร มาไว้ในคัมภีร์เดียวกัน

๒) เนื้อหาย่อ

หมวดว่าด้วยปฐมภาณวาร

การจัดเป็นหมวดว่าด้วยปฐมภาณวาร การจัดเป็นหมวดว่าด้วยปฐมภาณวารในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา ผู้วิจัยจะได้นำเสนอต่อไปนี้

(๑) ติสรณคณพรรณนา^{๑๓} คือ การพรรณนาชี้แจงเรื่องพระพุทฺธ พระธรรม และพระสงฆ์ เรื่องบุคคลผู้ถึงสรณะ สัตว์พิเศษชื่อว่าพุทฺธะ เพราะบัญญัติอาศัยขันธสันดานที่ถูกอบรมด้วยการบรรลุนุตตรวิโมกข์ ซึ่งเป็นนิमित แห่งพระญาณอันอะไรๆ ชัดขวางมิได้ หรือเพราะบัญญัติอาศัยการตรัสรู้เองยิ่ง ซึ่งสัจจะอันเป็นปทัฏฐานแห่งพระสัพพัญญุตญาณชื่อว่าพุทฺธะเป็นต้น

(๒) ทสสิกขาปทพรรณนา^{๑๔} คือ การพรรณนาสิกขาบท ๑๐ หัวข้อปาฐะว่าด้วยสิกขาบทข้อยุติ คือความถูกต้องจากการพรรณนา ๕ สิกขาบทต้น ฟังนำมาใช้ใน ๕ สิกขาบทหลัง ฟังกล่าว สิกขาบทเป็นข้อๆ บัณฑิตพึงทราบว่ สิกขาบท เป็นต้นไว้ด้วย

(๓) สามณเณรปัญหพรรณนา^{๑๕} คือ การพรรณนาความของกุมารปัญหา (สามณเณรปัญหา) เป็นต้น อย่างนี้เช่นว่า อะไรเอ่ยชื่อว่าหนึ่ง ข้าพเจ้า (พระพุทฺธโฆสาจารย์) จักกล่าวเหตุเกิดเรื่องของกุมารปัญหาเหล่านั้น และประโยชน์แห่งการวางบทตั้งในที่นี้ แล้วจึงจักทำการพรรณนาเนื้อความเป็นต้น

^{๑๒} ปรี.จตุ.อ. (บาลี) ๘๑.

^{๑๓} ปรี.จตุ.อ. (บาลี) ๓๖๒.

^{๑๔} ปรี.จตุ.อ. (บาลี) ๙๔.

^{๑๕} ปรี.จตุ.อ. (บาลี) ๑๑๐.

(๔) ทวัตติงสาการพรรณนา^{๑๖} การพรรณนาเรื่องสรีระเรียกกันว่า กาย เพราะสะสมของไม่สะอาด หรือเพราะเป็นที่เจริญเติบโตของผมเป็นต้นที่น่าเกลียด และเป็นที่เกิดของโรคตั้งร้อยมีโรคตาเป็นต้น คำว่า อากาโร ๓๒ มีผมเป็นต้นเหล่านั้น ในทวัตติงสาการนี้ว่า ผมอยู่ในกายนี้ ขนมีอยู่ในกายนี้เป็นต้น เป็นอันตรัสอะไรไว้ ด้วยทวัตติงสาการกรรมฐานนั้น เป็นอันตรัสไว้ว่าใครๆ เมื่อพิจารณานั้น แม้โดยอาการทุกอย่างในกเพวระ เรือนร่างขนาดวาหนึ่งนี้ คือประมาณเท่านี้คือ เบื้องบนตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไป เบื้องล่างตั้งแต่ปลายผมลงมา หุ้มด้วยหนังโดยรอบ ย่อมจะไม่เห็นอะไร ไม่ว่า แก้วมุกดา แก้วมณี แก้วไพฑูริย์ ฤๅษณา จันทร์ หล้าฝรั่ง การบูร หรือผงอบเป็นต้นแม้ขนาดเล็กกว่าสะอาด โดยที่แท้ย่อมจะเห็นกายต่างโดยผมขนเป็นต้น ที่มีกลิ่นเหม็นน่าเกลียดอย่างยิ่ง ไม่มีสิริที่น่าดูเลยมีประการต่างๆ ว่าไม่สะอาดอย่างเดียวเป็นต้น

(๕) จตุปัจจเวกชนพรรณนา^{๑๗} คือ การพรรณนาพิจารณาโดยแยกคายแล้วใช้สอยจิวรเพียงเพื่อป้องกันความหนาว ฉันทินชบาตไม้ไผ่เพื่อเล่น ไม้ไผ่เพื่อความมัวเมา ใช้สอยเสนาสนะเพียงเพื่อป้องกันความหนาว ใช้สอยคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร เพียงเพื่อบรรเทาเวทนาที่เกิดจากอาพาธต่างๆ ที่เกิดขึ้นแล้วเป็นต้น

(๖) ทสธรรมสูตรพรรณนา^{๑๘} คือ การพรรณนาสูตรว่า ด้วยธรรม ๑๐ ประการเช่น บรรพชิตควรพิจารณาเนื่อง ๆ ว่า

- ๑) เราถึงความมีเพศต่างจากคฤหัสถ์
- ๒) การเลี้ยงชีพของเราเนื่องด้วยผู้อื่น
- ๓) เรามีอาภัพกิริยาอย่างอื่นที่จะพึงทำ
- ๔) เราติเตียนตนเองโดยศีลได้หรือไม่เป็นต้น

(๗) มงคลสูตรพรรณนา^{๑๙} คือ การพรรณนาพระสูตรว่าด้วยมงคล ๓๘ ประการที่เทวดา ทูลถามและพระผู้มีพระภาคจึงตรัสตอบมงคล ๓๘ ประการเช่น

- ๑) การไม่คบคนพาล
 - ๒) การคบแต่บัณฑิต
 - ๓) การบูชาคนที่ควรบูชา
- นี้เป็นมงคลอันสูงสุด

(๘) รัตนสูตรพรรณนา^{๒๐} คือ การพรรณนาความแห่งรัตนสูตรที่ยกขึ้นโดยนัยเป็นต้นว่า ยานีธ ภูตานี ขำพเจ้า (พระพุทโธสมาจารย์) จักกล่าวประโยชน์แห่งการตั้งรัตนสูตรนั้นไว้ในที่นี้ ประกาศนัยนี้ว่า สูตรนี้ผู้ใดกล่าว กล่าวเมื่อใด กล่าวที่ไหน กล่าวเพราะเหตุใด แล้วจึงทำการพรรณนาความแห่งรัตนสูตรนี้ให้สำเร็จการรักษาสัตว์อื่น และการกำจัดอาสวะทั้งหลายที่มีอมุขย์เป็นต้นเป็นปัจจัย

^{๑๖} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๒๔.

^{๑๗} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๖๓.

^{๑๘} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๖๘.

^{๑๙} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๘๐.

^{๒๐} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๒๒๐.

(๙) กรณียเมตตสูตรพรรณนา^{๒๑} คือ การพรรณนาพระสูตร ว่าด้วยการแผ่เมตตาที่พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลายผู้อยู่ปาวา ผู้ฉลาดในประโยชน์มุ่งหวังบรรลุสันตบพ ควรบำเพ็ญกรณียกิจ ควรเป็นผู้อาจหาญ ซื่อตรง เคร่งครัด ว่องไว อ่อนโยน และไม่เย่อหยิ่ง ควรเป็นผู้สันโดษ เลี้ยงง่าย มีกิณน้อย มีความประพฤติเบา มีอินทรีย์สงบ มีปัญญารักษาตนไม่คะนองไม่ยึดติดในตระกูลทั้งหลายเป็นต้น

(๑๐) ขันธปริตรพรรณนา^{๒๒} คือ การพรรณนาพระสูตรว่าด้วยตระกูลพญางู คำนี้ว่า ตระกูลพญางู ๔ ตระกูลนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสหมายถึงสัตว์มีพิษที่เขี้ยวเท่านั้น สัตว์มีพิษที่เขี้ยวทุกหมู่เหล่าล้วนจัดอยู่ภายในตระกูลพญางู ๔ ตระกูลนี้เท่านั้น คำว่า เพื่อคุ้มครองตน (อตตคฤติยา) ได้แก่ เพื่อต้องการคุ้มครองตน คำว่า เพื่อรักษาตน (อตตรกขา) ได้แก่ เพื่อต้องการรักษาตน คำว่า เพื่อป้องกันตน (อตตปิตตยา) ได้แก่ เพื่อต้องการป้องกันตน อธิบายว่า เราจึงอนุญาตมนต์ที่ชื่อว่าปริตรเป็นต้น

(๑๑) เมตตานิสังสสูตรพรรณนา^{๒๓} คือ พรรณนาพระสูตรว่าด้วยอานิสงส์แห่งเมตตาเจโตวิมุตติที่บุคคลเสพแล้ว เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ทำให้เป็นดุจยานแล้ว ทำให้เป็นที่ตั้งแล้ว ให้ตั้งมั่นแล้ว สัมสมแล้ว ปรารถดีแล้ว พึงหวังได้อานิสงส์ ๑๑ ประการเช่น

๑) กลับเป็นสุข

๒) ตื่นเป็นสุข

๓) ไม่ฝันร้าย

๔) เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลายเป็นต้น

(๑๒) เมตตานิสังสคาถาพรรณนา^{๒๔} คือ การพรรณนาอานิสงส์ของเมตตาที่พระเทมีย์โพธิสัตว์ปรารภคาถาบูชามิตร ๑๐ คาถาเช่น ผู้ใดไม่ประทุษร้ายมิตร ผู้นั้นปราศจากเรือนของตนแล้ว ย่อมมีอาหารสมบูรณ์ คนเป็นอันมากย่อมเข้าไปพึงพาผู้นั้นเลี้ยงชีพ คนผู้ไม่ประทุษร้ายมิตร จะไปสู่ชนบท นิคม และราชธานีใดๆ ก็เป็นผู้อันชนทั้งหลายในชนบท นิคม และราชธานีนั้นๆ บูชาไปทุกแห่งหนเป็นต้น

(๑๓) โมรปริตรพรรณนา^{๒๕} คือ การพรรณนาว่าด้วยนกยูงทองที่เป็นโพธิสัตว์ เมื่อจะผูกมนต์เพื่อรักษาป้องกันตัวก่อนออกหากิน ได้กล่าวคาถาเช่น ดวงตาของโลกเป็นเจ้าแห่งแสงสว่างอย่างเอก กำลังอุทัยทอแสงเรืองรองสว่างไปทั่วปฐพี เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระอาทิตย์นั้นซึ่งทอแสงเรืองรองสว่างไปทั่วปฐพี วันนี้ ข้าพเจ้าได้ทำนาคคุ้มครองแล้ว พึงอยู่เป็นสุขตลอดวันเป็นต้น

(๑๔) จันทปริตรพรรณนา^{๒๖} คือ พรรณนาพระสูตรว่าด้วยจันทิมเทพบุตร จันทิมเทพบุตรถูกอสุนทรอาหุเข้าจับตัวไว้ จันทิมเทพบุตรระลึกถึงพระผู้มีพระภาค ได้กล่าวคาถาว่า

^{๒๑} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๒๕๙.

^{๒๒} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๒๗๘.

^{๒๓} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๒๘๑.

^{๒๔} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๒๘๖.

^{๒๕} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๒๙๒.

^{๒๖} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๒๙๔.

ข้าแต่พระพุทเจ้าผู้แก่วรรณา ขอความนอบน้อมจงมีแด่พระองค์ พระองค์เป็นผู้หลุดพ้นแล้วจากกิเลสทั้งปวงข้าพระองค์ตกอยู่ในภาวะคับขันขอพระองค์จงเป็นสรณะแก่ข้าพระองค์ด้วยเถิดเป็นต้น

(๑๕) สุริยปริตรพรรณนา^{๒๗} คือ พรรณนาพระสูตรว่าด้วยสุริยเทพบุตร สุริยเทพบุตรถูกอสุรินทราหูเข้าจับตัวไว้ สุริยเทพบุตรระลึกถึงพระผู้มีพระภาค ได้กล่าวคาถานี้ว่า ข้าแต่พระพุทเจ้าผู้แก่วรรณา ขอความนอบน้อมจงมีแด่พระองค์ พระองค์เป็นผู้หลุดพ้นแล้วจากกิเลสทั้งปวง ข้าพระองค์ตกอยู่ในภาวะคับขันขอพระองค์จงเป็นสรณะแก่ข้าพระองค์ด้วยเถิดเป็นต้น

(๑๖) ธัคคสูตรพรรณนา^{๒๘} คือ พรรณนาพระสูตรว่าด้วยเรื่องยอตรง พระผู้มีพระภาครับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว สงครามระหว่างเทพกับอสูรประชิดกัน ท้าวสักกะจอมเทพรับสั่งกับเทพชั้นดาวดึงส์ว่า ท่านผู้นิรทุกข์ทั้งหลาย ถ้าความกลัว ความหวาดสะดุ้ง หรือความขนพอง สยองเกล้า จะพึงเกิดขึ้นแก่พวกเทพผู้ไปในสงคราม สมัยนั้น พวกท่านพึงแลดูยอตรงของเรา เพราะว่า เมื่อพวกท่านแลดูยอตรงของเราอยู่ ความกลัว ความหวาด สะดุ้ง หรือความขนพองสยองเกล้าที่จักเกิดขึ้นก็จักหายไปเป็นต้น

จากข้อความข้างต้นผู้วิจัยสรุปได้ว่า ในปฐมภาณวาร ประกอบด้วยบทสวดพระปริตร ๑๖ บท เริ่มตั้งแต่ ตีธรรณคมน์ กล่าวถึงเรื่องพระพุท พระธรรม และพระสงฆ์ ถึง ธัคคสูตร กล่าวด้วยเรื่องความหวาดกลัวของพวกเทพผู้ไปในสงคราม ให้แลดูยอตรง เหมือนกับเหล่าภิกษุที่ให้ระลึกถึงพระพุทคุณ

หมวดว่าด้วยหุติยาณวาร

การจัดเป็นหมวดว่าด้วยหุติยาณวาร กล่าวถึงการจัดเป็นหมวดว่าด้วยหุติยาณวาร ในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา ผู้วิจัยจะได้นำเสนอดังต่อไปนี้

(๑๗) มหากัสสปโพชนกสูตรพรรณนา^{๒๙} คือ การพรรณนาพระสูตร ว่าด้วยโพชนกที่แสดงแก่พระมหากัสสปะ พระมหากัสสปะอาพาธ ได้รับทุกข์เพราะเป็นไข้หนัก อยู่ที่ปัพพลิกุหา พระผู้มีพระภาคเสด็จออกจากที่สถิตเรือน เข้าไปหาท่านพระมหากัสสปะถึงที่อยู่ ประทับนั่งบนพุทอาสน์ที่ปูลาดไว้แล้ว ได้ตรัสถามท่านพระมหากัสสปะว่า กัสสปะ เธอยังสบายดีหรือ ยังพอเป็นอยู่ได้หรือ ทุกขเวทนาทุเลาลง ไม่กำเริบขึ้นหรือ อาการทุเลาปรากฏ อาการกำเริบไม่ปรากฏหรือ พระมหากัสสปะทูลตอบว่า ข้าพระองค์ไม่สบาย จะเป็นอยู่ไม่ได้ ทุกขเวทนามีแต่กำเริบหนักขึ้น ไม่ทุเลาลงเลย อาการกำเริบปรากฏ อาการทุเลาไม่ปรากฏ พระพุทเจ้าข้าแล้วตรัสโพชนก ๗ ประการมีสติสัมโพชนกเป็นต้น

(๑๘) มหาโมคคัลลานโพชนกสูตรพรรณนา^{๓๐} คือ การพรรณนาพระสูตร ว่าด้วยโพชนกที่แสดงแก่พระมหาโมคคัลลานะ พระมหาโมคคัลลานะอาพาธได้รับทุกข์ เพราะเป็นไข้หนัก อยู่ที่ภูเขาคิชฌกูฏ พระผู้มีพระภาคเสด็จออกจากที่สถิตเรือนเข้าไปหาท่านพระมหาโมคคัลลานะถึงที่อยู่ ประทับนั่งบนพุทอาสน์ที่ปูลาดไว้แล้ว ได้ตรัสถามท่านพระมหาโมคคัลลานะว่า โมคคัลลานะ เธอยังสบายดีหรือ ยังพอเป็นอยู่ได้หรือ ทุกขเวทนาทุเลาลง ไม่กำเริบขึ้นหรือ อาการ

^{๒๗} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๒๙๕.

^{๒๘} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๒๙๖.

^{๒๙} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๐๕.

^{๓๐} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๐๕.

ทุเลาปรากฏ อาการกำเริบไม่ปรากฏหรือ พระมหาโมคคัลลนะทูลตอบว่า ข้าพระองค์ไม่สบาย จะเป็นอยู่ไม่ได้ ทุกขเวทนามีแต่กำเริบหนักขึ้น ไม่ทุเลาลงเลย อาการกำเริบปรากฏ อาการทุเลาไม่ปรากฏ พระพุทธเจ้าข้าแล้วตรัสโพชนงค์ ๗ ประการมีสติสัมโพชนงค์เป็นต้น

(๑๙) มหาจุณโทโพชนงค์สูตรพรรณนา^{๓๑} คือ การพรรณนาพระสูตร ว่าด้วยโพชนงค์ที่แสดงแก่พระมหาจุณทะ สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อกระแต เขตกรุงราชคฤห์ สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคทรงพระประชวร ได้รับทุกข์ พระอาการหนัก พระมหาจุณทะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวาย อภิวาทแล้ว นั่ง ณ ที่สมควร พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับพระมหาจุณทะว่า จุนทะ เฉพาะเธอที่จะอธิบายโพชนงค์ให้แจ่มแจ้ง พระมหาจุณทะทูลตอบว่า พระองค์ผู้เจริญ โพชนงค์ ๗ ประการมีสติสัมโพชนงค์เป็นต้นพระองค์ตรัสไว้ชอบแล้ว ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้อย่าง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

จากข้อความข้างต้นผู้วิจัยสรุปได้ว่า ในพุทฺธยภาณวาร ประกอบด้วยบทสวดพระปริตร ๓ บท เริ่มตั้งแต่บทที่ ๑๗ มหากัสสปโพชนงค์สูตรพรรณนา กล่าวถึงโพชนงค์ที่แสดงแก่พระมหากัสสปะ บทที่ ๑๘ มหาโมคคัลลนโพชนงค์สูตรพรรณนา กล่าวถึงโพชนงค์ที่แสดงแก่พระมหาโมคคัลลน และบทที่ ๑๙ มหาจุณโทโพชนงค์สูตรพรรณนา กล่าวถึงโพชนงค์ที่แสดงแก่พระมหาจุณทะ เป็นพระปริตรที่มีขนาดยาว

หมวดว่าด้วยตติยภาณวาร

การจัดเป็นหมวดว่าด้วยตติยภาณวาร การจัดเป็นหมวดว่าด้วยตติยภาณวารในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา ผู้วิจัยจะได้นำเสนอดังต่อไปนี้

(๒๐) ศิริมานันทสูตรพรรณนา^{๓๒} คือ การพรรณนาพระสูตร ว่าด้วย การหายอาพาธของพระศิริมานน্থ สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถปิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี พระศิริมานน্থอาพาธ ได้รับทุกข์ เป็นไข้หนัก พระอานน্থจึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคกราบทูลว่า พระองค์ผู้เจริญ พระศิริมานน্থอาพาธ ได้รับทุกข์ เป็นไข้หนัก ขอประทานโรกาส ขอพระผู้มีพระภาคได้โปรดอนุเคราะห์เสด็จไปเยี่ยมพระศิริมานน্থยังที่อยู่เถิด พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานน্থ ถ้าเธอเข้าไปหาแล้วกล่าวสัญญา ๑๐ ประการแก่ศิริมานน্থภิกษุเป็นไปได้ว่าการอาพาธของศิริมานน্থภิกษุจะสงบระงับโดยฉับพลัน เพราะได้ฟังสัญญา ๑๐ ประการนี้ สัญญา ๑๐ ประการ คือ

- ๑) อนิจจสัญญา
- ๒) อนัตตสัญญา
- ๓) อสุภสัญญา
- ๔) อาทีนวสัญญาเป็นต้น

(๒๑) อีสสิลปิตรพรรณนา^{๓๓} คือ การพรรณนาพระปริตรว่าด้วยภูเขาสิสสิล สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาค ประทับอยู่ที่ภูเขาสิสสิล เขตกรุงราชคฤห์ สั่งเรียกภิกษุทั้งหลายตรัสถามว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายเห็นภูเขาวะการะนั้นไหม ภิกษุเหล่านั้นทูลตอบว่า เห็น พระพุทธเจ้าข้า ภูเขา

^{๓๑} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๐๕.

^{๓๒} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๑๑.

^{๓๓} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๓๓.

เวการะนั้น มีชื่อเป็นอย่างหนึ่ง มีบัญญัติเป็นอย่างหนึ่ง เธอทั้งหลายเห็นภูเขาปณทวะนั้นไหม เห็น พระพุทธเจ้าข้า แม้ภูเขาปณทวะนั้น มีชื่อเป็นอย่างหนึ่ง มีบัญญัติเป็นอย่างหนึ่ง เธอทั้งหลายเห็น ภูเขาเวปุลละนั้นไหม เห็น พระพุทธเจ้าข้า ภูเขาเวปุลละนั้น มีชื่อเป็นอย่างหนึ่ง มีบัญญัติเป็นอย่างหนึ่ง เรื่องเคยมีมาแล้ว พระปัจเจกพุทธเจ้า ๕๐๐ องค์ ได้อาศัยอยู่ที่ภูเขาอิสสิคิลีนีมานาน พระปัจเจก พุทธเจ้าเหล่านั้นกำลังเข้าไปสู่ภูเขานี้ ประชาชนเห็น แต่พอท่านเข้าไปแล้ว ประชาชนไม่เห็น ประชาชนทั้งหลายเห็นเหตุดังกล่าวนี้ จึงพูดกันอย่างนี้ว่า ภูเขานี้กลืนกินถาชีเหล่านี้ ภูเขานี้จึง ปรากฏชื่อว่า อิสสิคิลิ อิสสิคิลิเป็นต้น

จากข้อความข้างต้นผู้วิจัยสรุปได้ว่า ในตติยภาณวาร ประกอบด้วยบทสวดพระปริตร ๒ บท คือพระปริตรบทที่ ๒๐ ศิริมานันตสูตรพรรณนา กล่าวถึงการหายอาพาธของพระศิริมานน্থ์ และ พระปริตรบทที่ ๒๑ อิสสิคิลิปริตรพรรณนา กล่าวถึงภูเขาอิสสิคิลิ เป็นพระปริตรที่มีขนาดยาว

หมวดว่าด้วยจตุตถภาณวาร

การจัดเป็นหมวดว่าด้วยจตุตถภาณวาร การจัดเป็นหมวดว่าด้วยจตุตถภาณวารในคัมภีร์ สรรตถสมุจจยจตุตถภาณวารอรรถกถา ผู้วิจัยจะได้นำเสนอดังต่อไปนี้

(๒๒) อาณานาฎิสสูตรพรรณนา^{๓๔} คือ การพรรณนาพระสูตรว่าด้วยมนต์เครื่องรักษาชื่อ อาณานาฎิยะ สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูเขาคิชฌกูฏ เขตกรุงราชคฤห์ ท้าวมหาราชทั้ง ๔ องค์วางยามรักษาการณ์ไว้ทั้ง ๔ ทิศ วางกองกำลังไว้ ทั้ง ๔ ทิศ วางหน่วยป้องกัน ไว้ทั้ง ๔ ทิศ ด้วยกองทัพยักษ์หมู่ใหญ่ ด้วยกองทัพคนธรรพ์หมู่ใหญ่ ด้วยกองทัพกุมภภันท์หมู่ใหญ่ และด้วยกองทัพนาคหมู่ใหญ่ เมื่อราตรีผ่านไป มีวรรณะงดงามยิ่งนัก เปล่งรัศมีให้สว่างไสวทั่ว ภูเขาคิชฌกูฏ แล้วเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้วนั่ง ณ ที่สมควร ฝ่าย ยักษ์เหล่านั้น บางพวกถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาคแล้วนั่ง ณ ที่สมควร บางพวกสนทนาปราศรัย พอเป็นที่บันเทิงใจ พอเป็นที่ระลึกถึงกันกับพระผู้มีพระภาค แล้วนั่ง ณ ที่สมควร บางพวกประนม มือไปทางที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่แล้วนั่ง ณ ที่สมควร บางพวกประกาศชื่อและโคตรแล้วนั่ง ณ ที่สมควร บางพวกนั่งนิ่งเฉย ณ ที่สมควรเป็นต้น

(๒๓) อัมมจักกัปปวัตตนสูตรพรรณนา^{๓๕} คือ การพรรณนาพระสูตรว่าด้วยการประกาศ พระธรรมจักร สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ป่าอิสสิปตมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี ตรัส กับภิกษุปัญจวัคคีย์ว่า ภิกษุทั้งหลาย ที่สุด ๒ ประการ บรรพชิตไม่พึงเสพ ที่สุด ๒ ประการ คือ

๑) กามสุขัลลิกานุโยค (การหมกมุ่นอยู่ด้วยกามสุขในกามทั้งหลาย) เป็นธรรมอัน ทรมาน เป็นของชาวบ้าน เป็นของปุถุชน ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์

๒) อตตกิลมณานุโยค (การประกอบความเดือดร้อนแก่ตน) เป็นทุกข์ ไม่ใช่ของ พระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์

ตรัสสมัชฌิมาปฏิบัติหาไม่เอียงเข้าใกล้ที่สุด ๒ ประการนี้ที่ตถาคตได้ตรัสรู้ อันเป็นปฏิบัติ ก่อให้เกิดจักขุ ก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อสงบระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน คือ อริยมรรคมี องค์ ๘ นี้ ได้แก่

^{๓๔} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๓๖.

^{๓๕} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๔๗.

๑) สัมมาทิฐิ	๒) สัมมาสังกัปปะ
๓) สัมมาวาจา	๔) สัมมากัมมันตะ
๕) สัมมาอาชีวะ	๖) สัมมาวายามะ
๗) สัมมาสติ	๘) สัมมาสมาธิ

(๒๔) มหาสมยสูตรพรรณนา^{๓๖} คือ การพรรณนาพระสูตรว่าด้วยการประชุมครั้งใหญ่ของเทวดา สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ป่ามหาวัน เขตกรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป ซึ่งล้วนเป็นพระอรหันต์ มีเหล่าเทวดาจำนวนมากจาก ๑๐ โลกธาตุมาประชุมกันเพื่อเฝ้าพระผู้มีพระภาค และเยี่ยมภิกษุสงฆ์ เทพชั้นสุทธาวาส ๔ องค์ ได้มีความดำริว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ประทับอยู่ที่ป่ามหาวัน เขตกรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป ซึ่งล้วนเป็นพระอรหันต์ มีเหล่าเทวดาจำนวนมากจาก ๑๐ โลกธาตุมาประชุมกัน เพื่อเฝ้าพระผู้มีพระภาคและเยี่ยมภิกษุสงฆ์ ทางที่ดี เราก็คควรเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค เทพองค์หนึ่งได้กล่าวว่า การประชุมครั้งใหญ่ในป่าใหญ่ มีหมู่เทพมาประชุมกันพวกเราพากันมายังธรรมสมัยนี้ ก็เพื่อได้เยี่ยมสงฆ์ผู้ไม่พ่ายแพ้

(๒๕) ปราภาวสูตรพรรณนา^{๓๗} คือ การพรรณนาพระสูตร ว่าด้วยทางแห่งความเสื่อมสมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี เทวดาองค์หนึ่ง มีวรรณงดงามยิ่งนัก เปล่งรัศมีให้สว่างไปทั่วพระเชตวัน เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้วทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ข้าพระองค์มาทูลถามถึงคนผู้มีแต่ความเสื่อมกับพระผู้มีพระภาคผู้ใดคณว่า อะไรเป็นทางแห่งความเสื่อม พระผู้มีพระภาคตรัสเหตุแห่งความเสื่อม ๑๐ ประการเช่น ผู้เจริญก็รู้ได้ง่าย ผู้เสื่อมก็รู้ได้ง่าย ผู้เจริญใคร่ธรรม ผู้เสื่อมชังธรรม เป็นต้น

^{๓๖} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๕๐.

^{๓๗} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๗๔.

(๒๖) อาฬวกสูตรพรรณนา^{๓๘} คือ การพรรณนาพระสูตร ว่าด้วยอาฬวกยักษ์ สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ที่อยู่ของอาฬวกยักษ์ เขตเมืองอาฬวี อาฬวกยักษ์ได้เข้าไปหาพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับกล่าวว่า จงออกไป สมณะ พระผู้มีพระภาคทรงรับคำว่า ได้ท่านแล้วเสด็จออกไป อาฬวกยักษ์ กล่าวอีกว่า จงเข้ามา สมณะ พระผู้มีพระภาคทรงรับคำอีกว่า ได้ท่านแล้วเสด็จเข้าไป เป็นต้น อาฬวกยักษ์กล่าวว่า สมณะ ข้าพเจ้าจะขอตั้งปัญหาถามท่าน ถ้าท่านตอบข้าพเจ้าไม่ได้ ข้าพเจ้าจะควักดวงจิตของท่านออกโยนทิ้งเสีย จะขยี้หัวใจท่านให้แหลกสลาย หรือไม่ก็จะจับเท้าทั้งสองของท่านเหยียดไปตกที่ฝั่งแม่น้ำคงคาปากโน้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ยักษ์เอ๋ย เรายังไม่เห็นใครสักคนเลยในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก และหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและ มนุษย์ ผู้จะสามารถควักดวงจิตของเราออกโยนทิ้งเสีย จะขยี้หัวใจเราให้แหลกสลาย หรือไม่ก็จะจับเท้าทั้งสองของเราเหยียดไปตกที่ฝั่งแม่น้ำคงคาปากโน้นได้ เอาเถอะเชิญท่านถามปัญหาตามที่ท่านสงสัยเถิด เป็นต้น

(๒๗) อัคคิกการทวาชสูตรพรรณนา^{๓๙} คือ การพรรณนาพระสูตร ว่าด้วยพราหมณ์อัคคิกการทวาชะ สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ในเวลาเช้า พระผู้มีพระภาคทรงครองอันตรวาสก ถือบาตรและจีวรเสด็จเข้าไป บิณฑบาตยังกรุงสาวัตถี ที่บ้านอัคคิกการทวาชพราหมณ์ มีการจุดไฟเตรียมทำพิธีบูชาไฟ พระผู้มีพระภาคเสด็จเที่ยวบิณฑบาตมาตามลำดับตรอก ในกรุงสาวัตถี จนเสด็จเข้าไปถึงนิเวศน์ของอัคคิกการทวาชพราหมณ์ อัคคิกการทวาชพราหมณ์ได้เห็นพระผู้มีพระภาคเสด็จมาแต่ไกลจึงได้กล่าวว่า หยุดอยู่แค่นั้นแหละ คนหัวโล้น หยุดอยู่แค่นั้นแหละ สมณะ หยุดอยู่แค่นั้นแหละ คนเลว เมื่อพราหมณ์กล่าวอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า พราหมณ์ ท่านรู้จักคนเลว หรือธรรมที่ทำให้เป็นคนเลวหรือไม่ อัคคิกการทวาชพราหมณ์ตอบว่า ท่านพระโคตม ข้าพเจ้าไม่รู้จักคนเลวหรือธรรมที่ทำให้เป็นคนเลว ตีละ ถ้าท่านพระโคตมรู้ จงแสดงธรรมให้ข้าพเจ้ารู้จัก คนเลวหรือธรรมที่ทำให้เป็นคนเลวบ้าง เป็นต้น

(๒๘) กสิการทวาชสูตรพรรณนา^{๔๐} คือ การพรรณนาพระสูตรว่าด้วยการทวาชพราหมณ์ผู้เป็นชวานา สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ทักขิณาคิริมหาวิหาร ใกล้หมู่บ้านพราหมณ์ ชื่อ เอกนาพา แคว้นมคธ สมัยนั้น ในฤดูหว่านข้าว กสิการทวาชพราหมณ์ได้ประกอบไถจำนวน ๕๐๐ เล่ม เตรียมไถนา ในเวลาเช้า พระผู้มีพระภาคทรงครองอันตรวาสก ถือบาตรและจีวร เสด็จเข้าไปยังที่ทำการงานของกสิการทวาชพราหมณ์ กสิการทวาชพราหมณ์ กำลังเลี้ยงอาหารกันอยู่ พระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าไปยังสถานที่เลี้ยงอาหารของเขาแล้วประทับยืนอยู่ ณ ที่สมควร

กสิการทวาชพราหมณ์ได้เห็นพระผู้มีพระภาคประทับยืนบิณฑบาตอยู่ จึงกราบทูลตั้งนี้ว่า ท่านพระสมณะ ข้าพเจ้าไถและหว่าน ครั้นไถและหว่านแล้ว จึงบริโภค ท่านพระสมณะ แม้ท่านก็จงไถและหว่าน ครั้นไถและหว่านแล้ว จงบริโภค

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า พราหมณ์ แม้เราก็คไถและหว่าน ครั้นไถและหว่านแล้ว จึงบริโภค

^{๓๘} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๘๑.

^{๓๙} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๔๐๓.

^{๔๐} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๔๒๑.

กสิการทวาชพราหมณ์ทูลถามว่า ท่านพระสมณะ ข้าพเจ้าไม่เห็นแอก ไถ ฆาต ประตัก หรือโคทั้งหลายของท่านพระโคตมเลย ถึงกระนั้น ท่านพระโคตม ยังพูดอย่างนี้ว่า พราหมณ์ แม่เราก็กไถและหว่าน ครั้นไถและหว่านแล้ว จึงบริโภค

กสิการทวาชพราหมณ์ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ท่านปฎิญาณว่าเป็นชาวนา แต่ข้าพเจ้าไม่เห็นสัมภาระแห่งการไถของท่านเลย ท่านผู้เป็นชาวนา ข้าพเจ้าถามแล้ว ขอจงบอกข้าพเจ้าจะรู้สัมภาระแห่งการไถของท่านได้อย่างไร

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ศรัทธาเป็นพีช ความเพียรเป็นฝน ปัญญาของเราเป็นแอก และไถ หิริเป็นงอนไถ ใจเป็นเชือก สติของเราเป็นฆาตและประตักเป็นต้น เราไถนาอย่างนี้ นาที่เราไถนั้นมีผลเป็นอมตะบุคคลครั้นไถนาอย่างนี้แล้วย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้

(๒๙) สัจจวิภังคสูตรวรรณา^{๔๑} คือ พระสูตรว่าด้วยการจำแนกสัจจะ สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี ตรัสสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมจักรอันยอดเยี่ยมตถาคตผู้เป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ประกาศแล้ว ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี อันสมณะพราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใครๆ ในโลก ให้หมุนกลับไม่ได้ คือ การบอก การแสดง การบัญญัติ การกำหนด การเปิดเผย การจำแนก การทำให้ง่าย ซึ่งอริยสัจ ๔ อริยสัจ ๔ ประการคือ

๑) การบอก การแสดง การบัญญัติ การกำหนด การเปิดเผย การจำแนก การทำให้ง่ายซึ่งทุกขอริยสัจ

๒) การบอก การแสดง การบัญญัติ การกำหนด การเปิดเผย การจำแนก การทำให้ง่ายซึ่งทุกขสมุทยอริยสัจ

๓) การบอก การแสดง การบัญญัติ การกำหนด การเปิดเผย การจำแนก การทำให้ง่ายซึ่งทุกขนิโรธอริยสัจ

๔) การบอก การแสดง การบัญญัติ การกำหนด การเปิดเผย การจำแนก การทำให้ง่ายซึ่งทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ

จากข้อความข้างต้นผู้วิจัยสรุปได้ว่า จากข้อความข้างต้นผู้วิจัยสรุปได้ว่า ในทุติยภาณวาร ประกอบด้วยบทสวดพระปริตร ๓ บท เริ่มตั้งแต่บทที่ ๒๒ อาฏานาฎียสูตรพรรณนา กล่าวถึงมนต์เครื่องรักษาชื่ออาฏานาฎียะ จนถึงบทที่ ๒๙ สัจจวิภังคสูตรวรรณา กล่าวถึงการจำแนกสัจจะ เป็นภาณวารสุดท้าย

๓) นิคมคาถา

บทสรุปของการแต่งคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวาร พระอโนมทัสสี ได้ตั้งความปรารถนาไว้ดังนี้

อิมํ สมุจจินนเตน

ยํ ปุณณํ ปสุตํ มया

เตน โลโกปิ สพฺโพยํ

ชิปปิ ปาเปตุ นิพพุตี.

^{๔๑} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๔๔๖.

โสยํ ทยาจุ คุรุ เม ชยตีห ปญโณ
 อานนทรณนรตนาทิมหายดินโท
 นิสสาย ยสส ยตโย หิ ยติสส เตชํ
 โขเตนติ ฌมมตติ เสมุสิโคจรมปิ.
 อเนน ตุสสีโต หุตวา ตุสสีเต ฌมมปิตียา
 ตโต เกตุมตติ คนตวา มตติ โลกุตตรํ ลเกติ.^{๔๒}

แปลว่า

ด้วยบุญที่ข้าพเจ้า (พระอโนมทัสสี) ได้รวบรวมคัมภีร์นี้ส่งสมไว้แล้ว
 ขอให้สัตว์โลกนี้แม้มทั้งหมตจงบรรลुพระนิพพานโดยเร็วพลันเถิด
 ภิกษุทั้งหลายอาศัยเดชของท่านผู้มีความกรุณาปราณี เป็นครู
 ของข้าพเจ้า ผู้มีความชนะในที่นี้ ผู้มีปัญญา ผู้เป็นหัวหน้าภิกษุหมู่ใหญ่มี
 พระอานนทวนรตน์^{๔๓} เป็นต้น ยังความรู้ในธรรมให้รุ่งเรืองสว่างไสวไปทั่วเขตแดน
 ด้วยธรรมปิตินี้ ภิกษุนั้นเป็นผู้ยินดีแล้วในภพชั้นดุสิต จากนั้นพึงไปยัง
 เกตุมตติแล้วได้บรรลุธรรมอันเป็นโลกุตตระ.

๓.๒. วิเคราะห์ภาษาในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา

วิเคราะห์ภาษาในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา กล่าวถึงวิเคราะห์ภาษาใน
 คัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา ประกอบด้วยโครงสร้างทางภาษา คือ วิธีการใช้นามศัพท์
 วิธีการใช้กริยาศัพท์ วิธีการใช้อพยศัพท์ วิธีใช้ภาชิตและสำนวนโวหาร วิธีวิเคราะห์ศัพท์ วิธีใช้อุปมา-
 อุปไมย วิธีใช้ฉันทลักษณ์ ผู้วิจัยจะได้นำเสนอดังต่อไปนี้

๓.๒.๑ วิธีการใช้นามศัพท์

วิธีการใช้นามศัพท์ตามที่ปรากฏในในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา คือ นาม
 ศัพท์ (นามนาม คุณนาม และสัพพนาม) มีเครื่องประกอบสำคัญ คือ เพศ คำนาม (ลิงค์) จำนวน
 คำนาม (วจนะ) และการผันคำ (วิภัติ) ในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา มีวิธีแจกคำนาม
 วิภัตตินาม ๗ วิภัติ ได้แก่

(๑) ปฐมวิภัติ การผันคำในปฐมวิภัติมี ๒ ลักษณะ คือ

๑) ปฐมวิภัติ ที่ผันเป็นประธานมีสำเนียงคำแปลเชื่อมความ (อายตนิบาต) ว่า
 อันว่า

๒) ปฐมวิภัติ ผันเป็นคำร้องเรียก (อาลปนะ) มีสำเนียงคำแปลเชื่อมว่า แน่ะ,
 ดูก่อน, ข้าแต่ ใช้คำใดคำหนึ่ง^{๔๔}

^{๔๒} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๔๖.

^{๔๓} พระอานนทวนรตน์ เป็นผู้แต่งคัมภีร์มูลฎีกา มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕.

^{๔๔} สมิตธิพล เนตรนิมิต, ผศ.ดร., บาลีศึกษาในอรรถกถาธรรมบท, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร:
 บริษัท เอมีเอ็นเตอร์ไพรส์ จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๑๙๓-๑๙๔.

ประโยคบาลี มีประธานหรือไม่มีประธาน สามารถใช้สื่อความได้ทั้งสิ้น คำที่ใช้เป็นประธานส่วนใหญ่เป็นคำนาม ที่ต้องผันคำหรือแจกด้วยปฐมวิภัติ หรือคำนามที่ทำให้เป็นปฐมวิภัติ คำที่ใช้เป็นประธาน มีหลายชนิด ตัวอย่างในคัมภีร์สารัตถสมุจยจตุภาณวารอรรถกถา เช่น อริโย อญฺญคิกโก มคฺโค เตสํ อคฺคมกฺขายติ แปลว่า มรรค อันประเสริฐ ที่ประกอบด้วยองค์ ๘ เรา กล่าวว่าย่อมเยี่ยมกว่าธรรมเหล่านั้น^{๔๕}

(๒) พุติยาวิภัติ บทพุติยาวิภัติ ทำหน้าที่ขยายกิริยา สัมพันธ์เข้ากิริยา วางอยู่หน้ากิริยา มีคำเชื่อม आयตฺนินาตคือ ซึ่ง, สู, ยิง, สั้น, ตลอด, กะ, เฉพาะ ใช้คำใดคำหนึ่ง ตัวอย่างในคัมภีร์สารัตถสมุจยจตุภาณวารอรรถกถา เช่น เวรมณีสสิกขาปทํ สมายิยามิ แปลว่า เรา ย่อมสมทานสิกขาบทว่าด้วยการงดเว้น^{๔๖}

(๓) ตติยาวิภัติ บทตติยาวิภัติสัมพันธ์เข้ากับนามศัพท์ กิริยาศัพท์และอภัยศัพท์ มีคำแปลเชื่อมความคือ ด้วย, โดย, อัน, ตาม, เพราะ, มี, ด้วยทั้ง ใช้คำใดคำหนึ่ง ตัวอย่างในคัมภีร์สารัตถสมุจยจตุภาณวารอรรถกถา เช่น เอวเมตถ สมฺมูหฺนโต วิญญาเปตพฺโป วิวินิจฉัย แปลว่า บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในบทนี้ โดยสมมุฐานอย่างนี้^{๔๗}

(๔) จตุตถวิภัติ จตุตถวิภัติสัมพันธ์เข้ากับกิริยา มีคำแปลเชื่อมความ คือ แก่, เพื่อ, ต่อ ใช้คำใดคำหนึ่ง ตัวอย่างในคัมภีร์สารัตถสมุจยจตุภาณวารอรรถกถา เช่น ตํ สพฺพนตฺตมปิ มนฺตฺน วิภูสณฺตถํ น ฏฺฐติ แปลว่า คันธชาตนั้นแม้ทั้งหมด ย่อมไม่ควร เพื่อการประดับและตกแต่ง^{๔๘}

(๕) ปัญจมีวิภัติ ปัญจมีวิภัติสัมพันธ์เข้ากับกิริยา มีคำแปลเชื่อมความ คือ แต่, จาก, กว่า, เหตุ ใช้คำใดคำหนึ่ง ตัวอย่างในคัมภีร์สารัตถสมุจยจตุภาณวารอรรถกถา เช่น ตตฺถ กิณฺจาปิ อิมสฺส ปณฺหสฺส อิทํ อญฺญตรํ เวยยากรณฺสฺ ทส อุกฺสฺสกมฺมปฺภา วุตฺตา แปลว่า ในปัญหานี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอภิสทกกรรมบถ ๑๐ ไว้ในการพยากรณ์ทั้งหลาย นอกจากการพยากรณ์ปัญหานี้^{๔๙}

(๖) ฉกฺขวิภัติ ฉกฺขวิภัติสัมพันธ์เข้ากับนามศัพท์ มีคำแปลเชื่อมความ คือ แห่ง, ของ, เมื่อ^{๕๐} ใช้คำใดคำหนึ่ง และวางหน้าคำนามที่ขยาย ตัวอย่างในคัมภีร์สารัตถสมุจยจตุภาณวารอรรถกถา เช่น ภาวนาเวสน ปณฺสส เอวํ วนฺณนา เวทิตพฺพา แปลว่า บัณฑิต พึงทราบการพรรณนาทว็ดิงศาการกรรมฐานนั้น ด้วยสามารถแห่งภาวนาอย่างนี้^{๕๑}

(๗) สัตตมีวิภัติ สัตตมีวิภัติสัมพันธ์เข้ากับนามและกิริยา มีคำแปลเชื่อมความ คือ ใน, ใกล้, ที่, ครั้นเมื่อ, ในเพราะใช้คำใดคำหนึ่ง ตัวอย่างในคัมภีร์สารัตถสมุจยจตุภาณวารอรรถกถา เช่น กตฺถจิ เยสุ สุภาวิตํ อนุปฺพเพน ทุกฺขสฺสณฺตโร โหติ, ตานิ จตฺตาริ สติปฏฺฐานานิ แปลว่า บาง

^{๔๕} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๑.

^{๔๖} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๖.

^{๔๗} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๐๓.

^{๔๘} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๐๓.

^{๔๙} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๒๓.

^{๕๐} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์ วชิรภาค ภาคที่ ๒ นามและอภัยศัพท์ หลักสูตรเปรียญธรรมตรี, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๓๗.

^{๕๑} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๒๕.

แห่งภิกษุผู้มีจิตอบรมดีแล้วในคุณธรรมเหล่านี้ ย่อมเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้โดยลำดับ คุณธรรมเหล่านั้น ก็คือสติปัฏฐาน ^{๕๒}

๓.๒.๒ วิธีการใช้กิริยาศัพท์

วิธีการใช้กิริยาศัพท์ในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา คือ กิริยาอาการบอกให้รู้ความเคลื่อนไหว เช่น ยืน เดิน นั่ง นอน กิน ดื่ม ทำ พูด คิด ของประธาน เรียกว่า กิริยา ในประโยคบาลีประธานที่เคลื่อนไหวหลายครั้งจึงมีกิริยาหลายตัวในประโยคหนึ่ง การเคลื่อนไหวครั้งสุดท้ายใช้เป็นกิริยาคุมประโยค กิริยาคุมพากย์ที่มาจากกิริยาอาชยาต ^{๕๓} คุมพากย์ได้ทุกตัว การเคลื่อนไหวระหว่างประโยคหรือกิริยาที่เกิดระหว่างประธานกับกิริยาคุมประโยค มักใช้กิริยากิตก์ ได้แก่ ต ตฺวา อนฺต หรือ มาน ปัจจย

กิริยาอาชยาตมีส่วนประกอบหรือเครื่องปรุงแต่งอาชยาต ประกอบด้วย วิภัตติ กาล บท วจนะ บุรุษ ธาตุ วาจก และปัจจย เพื่อเป็นเครื่องหมายเนื้อความให้ชัดเจน ^{๕๔} ส่วนกิริยากิตก์ต้องประกอบด้วยปัจจยในกิริยากิตก์ คือ วิภัตติ (ใช้วิภัตตินาม) ธาตุ และปัจจย ประกอบด้วยเครื่องปรุงแต่งคำตามไวยากรณ์แล้วนำไปเรียงเข้าประโยค ตัวอย่างในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา เช่น

(๑) การเรียงอนุกิริยา กิริยาย่อย คือกิริยาระหว่างประโยค ไม่ใช้กิริยาของประธานซึ่งเคลื่อนไหวครั้งสุดท้าย มี ๒ ประเภท ได้แก่

๑) ตูนาทิกิริยา หมายถึงกิริยาศัพท์ที่อยู่ระหว่างประโยค มาจาก อนฺต, มาน และ ตูนาทิจัจจยมีปัจจย ๓ ตัว ได้แก่ ตุน ตฺวา ตฺวาน ^{๕๕} ในกิริยากิตก์ อนุกิริยาหรือที่เรียกว่ากิริยาในระหว่าง อาจจะมีหลายกิริยาในประโยคหนึ่ง เช่น ตโต อุภยทนต์ปตติเวมฺหเนมฺ เหมฐฺฐา จตตาริ อุปริ จตตาริ กตฺวา อญฺฐ ทนฺตา เอกโกฏฺฐิกา เอกมุสสิกา ตุมพพิชสณฺฐานาติ แปลว่า แต่นั้น ฟัน ๘ ซี่ ข้างล่าง ๔ ซี่ ข้างบน ๔ ซี่ ตรงกลางแถวฟัน ๒ ข้าง มีปลายเดียว รากเดียว มีสัณฐานเหมือนเมล็ดน้ำเต้า ^{๕๖}

๒) อัพกันตรกิริยา หมายถึงกิริยาในระหว่างประโยค สำเร็จจาก อนฺต, มาน และ ต ปัจจยในกิริยากิตก์ อัพกันตรกิริยาที่แสดงการเคลื่อนไหวพร้อมกับกิริยาคุมพากย์ สัมพันธ์เข้ากับประธาน เช่น อถ ปณฺณตติสมตฺถิกมฺนโต เต ฐมเม มนสิโกโรติ แปลว่า อนึ่ง พระโยคาวจร นมสิการธรรมเหล่านั้น โดยล่วงบัญญัติ ^{๕๗}

^{๕๒} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๑๕.

^{๕๓} พันตรีชินทร์ จุลประดิษฐ์, การแต่งบาลี ๑-๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๑๑.

^{๕๔} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์ วจวิภาค ภาคที่ ๒ อาชยาต และ กิตก์ หลักสูตรเปรียญธรรมตรี, พิมพ์ครั้งที่ ๓๘, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๑๕๑.

^{๕๕} พระมหาเทียบ สิริญาโณ (มัลย์), การใช้ภาษาบาลี, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๑๐๕.

^{๕๖} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๓๐.

^{๕๗} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๕๘.

(๒) การเรียงมุขยักิริยา หรือกิริยาคุมประโยคเป็นกิริยาสำคัญหรือกิริยาหลัก มุขยักิริยา มีทั้งมาจากปัจจัยอาขยาตและปัจจัยกิริยาภิตก ปัจจัยอาขยาตประกอบกิริยาเป็นกิริยาคุมประโยคได้ ทุกตัว ส่วนกิริยาภิตก เฉพาะ ต, อนีย, ตพพ ปัจจัย ใช้เป็นกิริยาคุมประโยค มุขยักิริยามี ๖ ประเภท ได้แก่

๑) กิริยาบท เป็นกิริยาพิเศษ คือกิริยาในประโยค อลัม และ สกกา เป็น ประโยคลิงค์ตละ ประโยค สกกา เป็นกัมมวาทก ก็มี ภาววาทก ก็มี มาพร้อม ตุ ปัจจัย สกกา ประโยคกัมมวาทกเช่น จตตารโ ปณจ อาโลเป อภุตวา อุทเก ปีเว อลัม ฆาสุวิหาราย ปหิตตตสส ภิกขุโน แปลว่า พระโยคาวจรพึงเลิกฉันก่อนอิม ๔-๕ คำ แล้วดื่ม น้ำ เท่านั้นก็เพียงพอเพื่อยุ่ผาสุกของ ภิกษุ ผู้มีใจเด็ดเดี่ยวมุ่งพระนิพพาน^{๕๘}

๒) กิริยาอาขยาตใช้ประกอบเป็นมุขยักิริยาหรือกิริยาคุมประโยค ประกอบกับ นามศัพท์ให้เป็นกิริยาได้มุขยักิริยาที่มาจากปัจจัยอาขยาต เช่น นิทสนตเถน นำนํ สยมภู น มยา อิทํ สจฉิตตุนติ อตตานํ ปริโมเจนโต เอวมเม สุตํ มยา เอวํ สุตุนติ อิทานิ วตตพพิ สกลสุตตํ นิทสเสติ แปลว่า พระอานนทเมื่อจะเปลื้องตนว่า ข้าพเจ้ามิใช่สยมภู พระสูตรนี้ข้าพเจ้ามิได้ทำให้แจ่ม แจ่ม จึงแสดงไขพระสูตรทั้งสิ้น อันจะพึงกล่าวในบัดนี้ ด้วย เอวํ ศัพท์ ซึ่งมีนิทสนตะเป็นความหมายว่า ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้ คือ ข้าพเจ้าได้ฟังแล้วอย่างนี้^{๕๙}

๓) กิริยาภิตก ปัจจัยในกิริยาภิตกที่เป็นมุขยักิริยา ได้แก่ ต, อนีย, ตพพ ปัจจัย เช่น เอตตาวตา จ ปโยชนปริคคโ มชฌิมา จ ปฏิปทา ทิปิตา โหติติ เวทิตพโพ แปลว่า ก็ด้วยบท เพียงเท่านั้น บัณฑิตพึงทราบว่ พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงการกำหนดถือเอาประโยชน์และข้อปฏิบัติ สายกลางแล้ว^{๖๐}

๓.๒.๓ วิธีการใช้อัพยัคศัพท์

วิธีการใช้อัพยัคศัพท์ในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา คำบาลีที่ไม่ต้องผันคำ ไม่แจกรูปด้วยวิภตตินาม ๗ วิภตติ เรียกว่า อัพยัคศัพท์ คำที่ไม่ผันรูปด้วยวิภตตินาม มี ๓ ชนิด ได้แก่ เป็นอุปสรรคบ้าง เป็นนิบาตบ้าง และเป็นปัจจัยบ้าง^{๖๑} คือ

(๑) อุปสรรค คือ ความขัดข้อง คำอุปสรรคใช้นำนานาม คุณนาม หรือ กิริยา เมื่อ อุปสรรคนำนำนานามศัพท์และกิริยาศัพท์ ทำให้มีเนื้อความแปลกไปจากเดิม นำนำนานามมีหน้าที่ เหมือนคุณศัพท์ นำนำนากิริยามีหน้าที่เหมือนกิริยาวิเสสตะ แต่ไม่ใช่อุปสรรคนำนำนาคำศัพท์นามการ ใช้อุปสรรคมี ๓ ลักษณะคือ

๑) อุปสรรคประเภทเปียดธาตุ ใช้กับธาตุบางตัว ลงแล้วทำให้มีความหมาย เปลี่ยนไป เช่น: วิหริติ (ย่อมอยู่) มี วิ อุปสรรคอยู่หน้า หร ธาตุในความนำไป ติ วิภตติ สำเร็จรูป

^{๕๘} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๖๖.

^{๕๙} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๖๙.

^{๖๐} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๖๖.

^{๖๑} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์ วชิรภาค ภาคที่ ๒ นาม และอัพยัคศัพท์ หลักสูตรปริยธรรมตรี, หน้า ๙๒.

เป็น วิหริติ (ย่อมอยู่) เช่น ภควา สาวตถิย วิหริติ เขตวเน อนาถปิณฑิกเก อารามเ แปลว่า พระผู้มีพระภาค ย่อมประทับอยู่ ที่พระเชตวันอารามของอนาถปิณฑิกเศรษฐี^{๖๒}

๒) อุปสรรคประเภทตามธาตุ ใช้กับธาตุบางตัวเพื่อเสริมความให้ชัดยิ่งขึ้น เช่น ปฏิคคณหาติ (พึงรับเฉพาะ) มี ปฏิ อยู่หน้า คห ธาตุในความถือเอา แปลง คห ธาตุอ เป็น คณห สำเร็จรูปเป็น ปฏิคคณหาติ เช่น เยส โข ปน ปฏิคคณหาติ จีวรปิณฑปาทเสนาสนคิลานปจฺจย เกสชชปริกขาร เตส ตํ โหติ มหปฬลํ มหานิสสํ แปลว่า ก็ภิกษุเหล่านั้นรับจีวร ปิณฑปาท เสนาสนะ คิลาน ปจฺจยเกสชชปริกขารของคนเหล่าใด การรับของเหล่านั้นย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก แก่คนเหล่านั้น^{๖๓}

๓) อุปสรรคประเภทแปรธาตุ ใช้กับธาตุบางตัวเพื่อให้มีความหมายแปรไป เช่น: วิจิริตวา (เที่ยวไปแล้ว) มี วิ อยู่หน้าได้ จร ธาตุ ในความประพุดติ สำเร็จรูปเป็น วิจิริตวา เช่น มนุสฺสเปถ วิจิริตวา อาโจเจณติ แปลว่า เทวดาทั้งหลายย่อมเที่ยวบอกในถิ่นของมนุษย์ทั้งหลาย^{๖๔}

(๒) นิบาต ใช้ลงระหว่างนามศัพท์ กริยาศัพท์ หรือในระหว่างนามกับกริยาวางอยู่ต้นประโยคก็มี วางอยู่ในระหว่างประโยคก็มี

๑) นิบาตที่นิยมวางไว้ต้นประโยค เช่น สเจ, นนุ, ยทิ, อโห, อถ, อถ โข, เอว, ยาว, ตาว, ยถา, เสยฺยถา, ตถา, กสฺมา เช่น เอวเม สุตํ แปลว่า ข้าพเจ้า ได้ฟังมาแล้วอย่างนี้^{๖๕}

๒) นิบาตที่ไม่นิยมวางไว้ต้นประโยค เช่น หิ, เจ, จ, ปน, กิร, ขลฺ, สฺห, ตฺ, นฺ, โข, วา, ปิ, วต, โว, เช่น อตถวณณนา ปนสฺสา เอว เวทิตพฺพา แปลว่า ก็การพรรณนาเพื่อความแห่งพระคานานั้น บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้^{๖๖}

(๓) ปจฺจยในอภัยยศัพท์ หรือที่เรียกว่าปจฺจยท้ายนาม ใช้ประกอบนามศัพท์ สัพพนาม และธาตุ เมื่อลงปจฺจยไม่ต้องเพิ่มคำนาม (ลงท้ายนามเป็นเครื่องหมายวิภัติลงท้ายธาตุเป็นเครื่องหมายกริยา) มีหลักที่ควรทราบ คือ

๑) โต ปจฺจย ใช้แทนตติยวิภัติ แปลว่า ช้าง, ใช้แทนปัญจมีวิภัติ แปลว่า แต่,^{๖๗} มีตาชด้น เช่น นตฺถิ ภิกฺขเว ปณฺชิตโต ภยํ แปลว่า ภย ย่อมมีดี แต่บัณฑิต^{๖๘}

๒) ปจฺจยนาม คือ ตฺร, ตถ, ห, ธ, ธิ, หี, หํ, หิณฺจณํ, ว วางท้ายสัพพนาม เป็นเครื่องหมายสัตตมีวิภัติ แปลว่า ใน เช่น ตตฺร (ในนั้น), ตตถ (ใน...นั้น), ยตถ (ใน...ใด), อธิ (ใน...นี้), กุหิ (ณ ที่ไหน) เช่น สัพพทปวิภูฏเกวภูฏาทโย เอวตถ นิสฺสนํ แปลว่า ในเรื่องนี้ มีชาวประมงที่เข้าไปยังเกาะสิงหลเป็นต้น เป็นตัวอย่าง^{๖๙}

^{๖๒} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๗๔.

^{๖๓} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๒๓๒.

^{๖๔} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๘๒.

^{๖๕} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๘๔.

^{๖๖} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๘๘.

^{๖๗} พระมหาเทียบ สิริญาโณ (มัลลย์), การใช้ภาษาบาลี, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๙๔.

^{๖๘} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๙๑.

^{๖๙} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๙๓.

๓) ปัจจัยนาม คือ ทา, ทานิ, รหิ, ธุนา, ทาจัน, ชช, ชช วางอยู่ท้าย สัพพนาม เป็นเครื่องหมายสัตตมวิภัติ บอกเวลา แปลว่า ใน เช่น อิทานิ พาหุสัจจจาติ เอตถ พหุสสุตภาโว แปลว่า บัดนี้ ความเป็นพหุสสุต เชื่อว่าพาหุสัจจะ ในบทนี้ว่า พาหุสัจจ^{๗๐}

(๔) การเรียง น ศัพท์ น และ โน เป็นนิบาตใช้ในความหมายปฏิเสธ เรียกว่า ปฏิเสธนัตถะ มีคำแปลว่า ไม่ มีอยู่ทั่วไปในภาษาบาลี การปฏิเสธกริยาอาขยาคง น ศัพท์ไว้^{๗๑} เช่น โส เตเนว ยาเปติ อณฺญํ น ปตเถติ แปลว่า ภิกษุนี้ ก็ยังอดภาพให้เป็นไปด้วยจิรวรนั้นเท่านั้น ไม่ ประสงค์จิรวรอื่น^{๗๒}

(๕) การเรียง จ ศัพท์ เป็นนิบาต มีคำแปลว่า ด้วย, ทั้ง, และ บ่งถึงสิ่งมีอยู่ว่ามีจำนวน มากกว่าอย่างเดียว มีใช้อยู่ทั่วไปในประโยคบาลี มีหลักสังเกต ดังนี้ วาจ จ ศัพท์ เพื่อแปลรวมบท หรือประโยค ไว้เป็นศัพท์สุดท้าย^{๗๓} เช่น ปุตฺตา จ ทารา จ ปุตฺตทารา แปลว่า บุตรทั้งหลายด้วย ทา ระทั้งหลายด้วย เชื่อว่าบุตรและทาระ^{๗๔}

(๖) การเรียง วา ศัพท์ วา ศัพท์เป็นอพยยศัพท์ประเภตนินาต ซึ่งแปลว่า หรือ, บ้าง, ก็ตาม, ก็ดี,^{๗๕} หมายถึง สิ่งแยกกันอยู่ ไม่ใช่สิ่งเดียวกัน มีใช้ทั่วไปในภาษาบาลี หลักสังเกต คือ วาจ วา ศัพท์เหมือน จ ศัพท์ ที่แปลรวมบทหรือรวมประโยค วางไว้หลังศัพท์นั้น หรืออยู่ในตำแหน่งที่สอง เช่น ญาคกา นาม มาติโต วา ปิติโต วา ยาว สุตตมา ปีตามหคฺยุคา สมพฺนธา แปลว่า คน ผู้เกี่ยวข้องข้างมารดาหรือข้างบิดา จนถึง ๗ ชั่วปู่ย่า เชื่อว่าญาติ^{๗๖}

(๗) การเรียง ปี ศัพท์ ปี ศัพท์ เป็นนิบาต มีคำแปลว่า แม้, บ้าง, หรือ, ทั้ง, ด้วย, ก็ดี บ่งว่ามีเนื้อความมากบ้าง น้อยบ้าง มีใช้ทั่วไปในภาษาบาลี มีหลักสังเกต คือ สนธิ ปี ศัพท์เข้า ศัพท์ที่แปล เช่น สกฺโกปี เทวานมินฺโท ทวีสุ เทวโลเกสุ เทวปริสาย สหฺธิ นิสฺสีติ อณฺเญ เทวา แปลว่า แม้ท้าวสักกะ จอมทวยเทพก็ประทับนั่งใกล้กับเทวบริษัท ในเทวโลก ทั้ง ๒ ทั้งเทวดาอื่นๆ ด้วย^{๗๗}

(๘) การเรียง นาม ศัพท์ ตามด้วยข้อความปฏิเสธ นาม ศัพท์ มีคำแปลว่า ชื่อ, ธรรมดา, ธรรมชาติ ในที่นี้ นาม ศัพท์ เป็นนิบาต ประโยคที่ นาม ศัพท์แปลรวมประธานมีเนื้อความ ปฏิเสธตาม บ่งว่าปฏิเสธเด็ดขาด เช่น ฌมฺมสฺส สากจฺฉา ฌมฺมสากจฺฉา แปลว่า การสนทนารธรรม ชื่อว่าธรรมสากัจฉา^{๗๘}

^{๗๐} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๙๕.

^{๗๑} พระมหานายม อุตตโม, **หลักสูตรบาลีไวยากรณ์**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๔๙), หน้า ๑๐๘.

^{๗๒} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๒๐๙.

^{๗๓} สมิตธิพล เนตรนิมิต, ผศ.ดร., **บาลีศึกษาในอรรถกถาธรรมบท**, หน้า ๓๓๒.

^{๗๔} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๙๗.

^{๗๕} พระมหาเทียบ สิริญาโณ (มัลลย์), **การใช้ภาษาบาลี**, หน้า ๔๗.

^{๗๖} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๒๐๒.

^{๗๗} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๒๒๖.

^{๗๘} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๒๑๒.

๓.๒.๔ วิธีการใช้ภาษิต และสำนวนโวหาร

ภาษิต สำนวนโวหารในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา กล่าวถึงภาษิต สำนวนโวหารตามที่ปรากฏในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา ผู้วิจัยจะได้นำเสนอพอเป็น ตัวอย่างดังต่อไปนี้

(๑) ในสามเณรปัญหา มีภาษิต สำนวนโวหารว่า

๑) สพเพ สงขารา อนิจจาติ ยทา ปญญาเย ปสฺสตี

อถ นิพฺพินฺหติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา^{๗๙}

แปลว่า เมื่อใด อริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง เมื่อนั้น ย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ นั้นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์

๒) สพเพ สงขารา อนตฺตาติ ยทา ปญญาเย ปสฺสตี

อถ นิพฺพินฺหติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา^{๘๐}

แปลว่า เมื่อใด อริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา เมื่อนั้น ย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ นั้นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์

๓) โย สุขํ ทุกฺขโตททุกฺขิ ทุกฺขมททุกฺขิ สลฺลโต

อทุกฺขมสุขํ สนฺตํ อททุกฺขิ นํ อนิจฺจโต^{๘๑}

แปลว่า ภิกษุใดเห็นสุขเวทนาโดยความเป็นทุกข์ เห็นทุกขเวทนาโดยความเป็นลูกศร เห็นอทุกขมสุขเวทนาที่มีอยู่โดยความไม่เที่ยง

๔) สพเพ สงขารา ทุกฺขาติ ยทา ปญญาเย ปสฺสตี

อถ นิพฺพินฺหติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา^{๘๒}

แปลว่า เมื่อใด อริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ เมื่อนั้นย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ นั้นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์

๕) ยโต ยโต สมมสฺติ ชนฺธานํ อุทฺยพฺพยํ

ลภตี ปิตฺติปาโมชฺชํ อมตํ ตํ วิชานตี^{๘๓}

แปลว่า ขณะใด ภิกษุพิจารณาเห็นความเกิด และความดับของขันธทั้งหลาย ขณะนั้น เธอย่อมได้รับปิตติ ปราโมทย์ ซึ่งเป็นอมตธรรมสำหรับผู้ทั้งหลาย

(๒) ในอาการ ๓๒ ประการ มีภาษิต สำนวนโวหารว่า

๑) นวเปสฺสตา มํสา อนฺนลิตฺตา กเขวรี

นนานากิมิกฺลาภินฺณํ มีพฺหุฐานํว ปูติกํ^{๘๔}

แปลว่า เนื้อ ๙๐๐ ชิ้นได้ฉาบเรื้อนร่าง อันคลาคล่ำด้วยหมู่นอนชนิดต่างๆ ซึ่งเน่าเหม็นเหมือนสถานที่เก็บคูถไว้

^{๗๙} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๑๒.

^{๘๐} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๑๓.

^{๘๑} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๑๔.

^{๘๒} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๑๓.

^{๘๓} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๑๗.

^{๘๔} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๓๓.

๒) นวนหารุสตา โหนติ พยามมตเต กเพวเร

พณฺณติ อญฺญิสงฆาญฺญิ อคารมिव วลฺลียो^{๘๕}

แปลว่า เอ็น ๙๐๐ เส้น ย่อมเกาะดั่งร่างกระดูกไว้ ในเรือนร่างประมาณวาหนึ่ง เหมือนเถาวัลย์เกาะดั่งเรือนไว้ ฉะนั้น

๓) นตฺถิ สตฺโต นโร โปโส บุคฺคฺโลนุปลพฺภติ

สุญญญโต อโย กาโย ตินฺนญฺญสฺสุมโป^{๘๖}

แปลว่า ไม่มีสัตว์ คน สัตว์เลี้ยง ใครๆ ก็หาบุคคลไม่ได้ กายนี้จะเป็นสภาพที่ว่าง เปรียบเทียบได้กับหญ้าและท่อนไม้ ฉะนั้น

๔) สุญญาคารํ ปวิญฺญสฺส สนฺตจิตฺตสฺส ภิกฺขโน

อมาณฺสี รติ โหติ สมฺมา ฌมฺมํ วิปสฺสโต^{๘๗}

แปลว่า ภิกษุผู้เข้าไปยังเรือนว่าง มีจิตสงบ เห็นแจ้งธรรมโดยชอบ ย่อมเกิดความยินดีที่ไม่ใช่เป็นของคนทั่วไป

๕) ยโต ยโต สมฺมสติ ขนฺธานํ อุทฺยพฺพยํ

ลภตี ปิตฺติปาโมชฺชํ อมตํ ตํ วิขานตํ^{๘๘}

แปลว่า ขณะใด ภิกษุพิจารณาเห็นความเกิด และความเสื่อมของขันธ์ทั้งหลาย ขณะนั้น เธอย่อมได้รับปิตติปราโมทย์ ซึ่งเป็นอมตธรรมสำหรับผู้รู้ทั้งหลาย

(๓) ในการพิจารณาปัจจัย ๔ มีภาสิต สำนวนโวหารว่า

๑) จตฺตารो ปญจ อาโลเป อภฺตฺวา อุทกํ ปีเว

อลํ ฌาสฺวิหาราย ปหิตฺตตฺสส ภิกฺขโน^{๘๙}

แปลว่า พระโยคาวจรพึงเลิกฉันก่อนอิม ๔-๕ คำ แล้วดื่มน้ำเท่านั้นก็เพียงพอเพื่อ อยู่ผาสุกของภิกษุ ผู้มีใจเด็ดเดี่ยวมุ่งพระนิพพาน

(๔) ในทศธรรมสูตร มีภาสิต สำนวนโวหารว่า

๑) ภควาติ วจนํ เสฏฺฐิ ภควาติ วจนมุตฺตมํ

ครุคฺคารวฺยตฺโต โส ภควา เตน วุจฺจติ^{๙๐}

แปลว่า คำว่า พระผู้มีพระภาค เป็นคำประเสริฐที่สุด คำว่า พระผู้มีพระภาค เป็นคำสูงสุด เพราะเหตุานั้น พระองค์ผู้เป็นครู ผู้ควรแก่การเคารพ ท่านเรียกว่า พระผู้มีพระภาค

๒) ภาคฺยวา ภคฺคฺวา ยุตฺโต ภคฺเคหิ จ วิภตฺตวา

ภตฺตวา วนฺตคฺมโน ภเวสฺส ภควา ตโต^{๙๑}

แปลว่า พระองค์ทรงมีภาคยะ ทรงหักกิเลส ทรงประกอบด้วยภคธรรม ทรง

^{๘๕} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๓๕.

^{๘๖} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๖๒.

^{๘๗} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๖๒.

^{๘๘} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๖๒.

^{๘๙} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๖๖.

^{๙๐} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๗๐.

^{๙๑} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๗๑.

จำแนกธรรม ทรงคบ ทรงกายกิเลสเป็นเหตุไปในภพทั้งหลายได้แล้ว เพราะฉะนั้น บัณฑิตจึงถวายพระนามว่า ภควา

๒) สัพพทา สัพพุปภรณ์	สาวตถิกัม สโมหิตัม
ตสฺมา สัพพมฺปาทาย	สาวตถิตี ปวฺจจติ
โกสฺลํ ปุริ รมฺมํ	ทสฺสเนยฺยํ มโนรมํ
ทสฺหิ สทฺเทหิ อวิวิตตํ	อนนฺปานสมายุตํ
วฺชทฺมึ เวปฺลุลตํ ปตฺตํ	อิทฺธํ ฝิตํ มโนรมํ
อาพกมฺนทาว เทวานํ	สาวตถิปุรฺมุตฺตมํ ^{๙๒}

แปลว่า ขนทั้งหลายนำเครื่องอุปการณ์ทุกอย่างมารวมกันในกรุงสาวตถิตีตลอดเวลา เหตุฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่าสาวตถิ เพราะเทียบกับเครื่องอุปการณ์ทุกอย่าง เมื่อของชาวโกศลนำรึนรมย์ นำเพลิดเพลิน นำเจริญใจ กรุงสาวตถิเป็นเมืองที่อุดม ถึงความเจริญไพบูลย์ มั่งคั่ง กว้างขวาง นำรึนรมย์ ฉะนั้น ดุจเมืองของเทพทั้งหลายที่ชื่อว่าอาลกมัททา

(๕) ในมงคลสูตร มีภาษิต สำนวนโวหารว่า

๑) น ปจฺจโน น ปุริโต	นปิ อาสนนฺนทฺโรโต
น กจฺเณ นปิ ปฏฺวิวาเต	น จาปิ โอนตฺนฺนเต
อิเม ทิสฺเส วิวชฺเชตฺวา	เอกมฺนตํ ฐิตา อหุ ^{๙๓}

แปลว่า ไม่ยืนข้างหลัง ไม่ยืนข้างหน้า ไม่ยืนใกล้และไกล ไม่ยืนที่ขึ้นและ ไม่ยืนเหนือลม ไม่ยืนที่ต่ำและที่สูง ยืนเว้นโทษเหล่านี้ ชื่อว่ายืน ณ ส่วนข้างหนึ่ง

๒) พหุ เทวา มนุสฺสา จ	มงฺคลาณี อจินฺตยฺ
อากงฺขมานา โสตถานํ	พฺรุหิ มงฺคลมุตฺตมํ ^{๙๔}

แปลว่า เทวดาและมนุษย์เป็นอันมาก บรรารณาความสวัสดิ์ จึงพากันคิดมงคลทั้งหลาย ขอพระองค์โปรด ตรัสบอกมงคลด้วยเถิด พระเจ้าข้า

๓) ปุติมจฺฉํ กุสฺสเคน	โย นโร อุปนยฺหติ
กุสาปิ ปุติ วายนฺติ	เอวํ พาลูปเสวนา ^{๙๕}

แปลว่า คนใดห่อปลาเน่าด้วยใบหญ้าคา แม้ใบหญ้าคาก็พลอยมีกลิ่นเหม็นฟุ้งไปด้วย การคบหาคนพาลก็เป็นฉนั้น

๔) ตครณฺจ ปลาเสน	โย นโร อุปนยฺหติ
ปตฺตาปิ สุรภิ วายนฺติ	เอวํ อีรูปเสวนา ^{๙๖}

แปลว่า ส่วนคนใดห่อกุญษณาด้วยใบไม้ แม้ใบไม้ก็พลอยมีกลิ่นหอมฟุ้งไปด้วย การคบหากับนักปราชญ์ก็เป็นฉนั้น

๕) ยํ พุทฺโธ ภาสติ วาจํ	เขมํ นิพฺพานปตฺติยา
-------------------------	---------------------

^{๙๒} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๗๒.

^{๙๓} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๘๕.

^{๙๔} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๘๗.

^{๙๕} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๙๐.

^{๙๖} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๙๑.

ทุกขสฺสณฺติกิริยา ย สา เว วาจาณมุตตมา^{๙๗}

แปลว่า พระพุทธเจ้าตรัสพระวาจาใด อันเป็นวาจาเกษม เพื่อการบรรลุนิพพาน
เพื่อทำที่สุดแห่งทุกข์ วาจาอันนั้นแลเป็นวาจายอดเยี่ยมกว่าวาจาทั้งหลาย

๖) พุรุหมาติ มาตาปิตโร ปุพฺพาวจริยาติ วุจฺจเร

อาหุเนยฺยา จ ปุตฺตานํ ปชาย อนุกมฺปกา^{๙๘}

แปลว่า บิดามารดาผู้อนุเคราะห์ประชา ท่านเรียกว่า พรหม บุรพจารย์และอาหุ
ไนยบุคคลของบุตร

๗) สพฺพทานํ ธมฺมทานํ ชินาติ

สพฺพสรํ ธมฺมโรส ชินาติ

สพฺพรตี ธมฺมรติ ชินาติ

ตณฺหกฺโขโย สพฺพทุกฺโข ชินาติ^{๙๙}

แปลว่า การให้ธรรม ชนะการให้ทั้งปวง รสแห่งธรรม ชนะรสทั้งปวง ความยินดี
ในธรรม ชนะความยินดีทั้งปวง ความสันติค้นหา ชนะทุกข์ทั้งปวง

๗) เสโล ยถา เอกฆโน วาเตน น สมิริติ

เอวํ รูปา รสา สทฺธา คนฺธา ผสฺสา จ เกวลา

อิฏฺฐา ธมฺมา อนิฏฺฐา จ นปฺปเวณฺติ ตาทิโน

ฐิตํ จิตฺตํ วิปฺปมุตฺตํ วยญฺจสฺसानุสฺสตี^{๑๐๐}

แปลว่า ภูเขาหินแห่งที่บีย่อมไม่สะเทือนเพราะลม ฉันท รูป เสียง กลิ่น รส
โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ทั้งมวล ทั้งที่เป็นอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ ย่อมทำจิตของผู้คงที่ให้
หวั่นไหวมิได้ ฉันทนั้น

(๖) ในรัตนสูตร มีภาษิต สำนวนโวหารว่า

๑) จิตฺตีกตํ มหคฺษณฺจ อตุลํ ทูลลภทสฺสนํ

อโนมสฺตตปริโภคํ รตนํ เตน วุจฺจตี^{๑๐๑}

แปลว่า วัตถุใดทำให้เกิดความยำเกรง มีค่ามาก ชั่งไม่ได้ หาได้ยาก เป็นของใช้
ของสัตว์ผู้ไม่ต่ำทราวม เพราะเหตุนั้น วัตถุนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า แก้ว

๒) ยาวตา ภิกฺขเว สํสา วา คณา วา ตถาคตสาวกสฺสโม, เตสํ อคฺคฺมกฺขายติ
ยทิทํ จตตาริ ปุริสยฺคานิ อฏฺฐ ปุริสปุคฺคฺลา, เอส ภควโต สาวกสฺสโม ฯ เปฯ อคฺโค วิปาโก โหตี^{๑๐๒}
แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย หมู่ก็ดี คณะก็ดี มีประมาณเท่าใด พระสงฆ์สาวกของตถาคต ได้แก่ พระ
อริยบุคคล ๔ คู่ คือ ๘ บุคคล พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคนี้ ฯลฯ วิบากที่เลิศย่อมมี

^{๙๗} ปรี.จตุ.อ. (บาลี) ๑๙๘.

^{๙๘} ปรี.จตุ.อ. (บาลี) ๑๙๗.

^{๙๙} ปรี.จตุ.อ. (บาลี) ๒๐๑.

^{๑๐๐} ปรี.จตุ.อ. (บาลี) ๒๑๖.

^{๑๐๑} ปรี.จตุ.อ. (บาลี) ๒๓๑.

^{๑๐๒} ปรี.จตุ.อ. (บาลี) ๒๔๒.

(๘) ในรัชคสูตร มีภาษิต สำนวนโวหารว่า

๑) ภควาติ วจนํ เสฏฐํ ภควาติ วจนมุตตมํ
ครุ คารวยุตโต โส ภควา เตน วุจจติ^{๑๐๓}

แปลว่า คำว่า ภควา ประเสริฐที่สุด คำว่า ภควา สูงสุด พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นผู้บำเพ็ญความเพียร เพราะเหตุนี้ ท่านจึงขนานพระนามว่า ภควา

(๙) ในคิริมานันทสูตร มีภาษิต สำนวนโวหารว่า

๑) ทีโฆ รสโส จ อสสาโส ปสสาโสปิ จ ตาทีโส
จตตารโ วณณา วตตุนติ นาสิกคฺเคว ภิกฺขุโน^{๑๐๔}

แปลว่า อาการ ๔ อย่าง คือ ลมหายใจเข้ายาวลมหายใจเข้าสั้น และแม้ลมหายใจออกก็เช่นนั้น ย่อมเป็นไปที่ปลายจมูกของภิกษุเท่านั้น

๒) สารทฺธะ กายจิตฺเต จ อธิมตฺตํ ปวตตติ
อสารทฺธมฺหิ กายมฺหิ สุขุมํ สปปวตติ^{๑๐๕}

แปลว่า เมื่อกายและจิตมีความกระวนกระวาย กายสังขารย่อมเป็นไปพละเอียดประมาณ เมื่อกายไม่กระวนกระวาย กายสังขารย่อมเป็นไปละเอียด

(๑๐) ในอาฏานาฏิยสูตร มีภาษิต สำนวนโวหารว่า

๑) โก เม วนฺทติ ปาทานิ อิทฺธิยา ยสฺสา ชลํ
อภิกฺกนฺเตน วณฺเณน สพฺพา โอภาสยํ ทิสฺวา^{๑๐๖}

แปลว่า ใครกันมีผิวพรรณงดงามยิ่งนัก รุ่งเรืองด้วยฤทธิ์และบริวารยศ เปล่งรัศมีสว่างไสวไปทั่วทุกทิศ กราบเท้าทั้งสองของเราอยู่

(๑๑) ในมหาสมยสูตร มีภาษิต สำนวนโวหารว่า

๑) ปุจฺฉามิ มุนี ปหุตฺตปณฺณํ
ติณฺณํ ปารํคตํ ปรินิพฺพุตํ ฐิตตตํ
นิกฺขมฺม ฆฺรา ปนฺนุชฺช กาเม
กถํ ภิกฺขุ สมมา โส โสเก ปริพฺพเชยฺยา^{๑๐๗}

แปลว่า ข้าพระองค์ขอทูลถามพระมุนีผู้มีปัญญามาก ทรงข้ามโอชะได้แล้ว ปรินิพพาน มีพระทัยมั่นคง ภิกษุนั้นบรรเทาทุกขทั้งหลาย ออกจากเรือน (มาบวช) แล้ว พึงละเว้นอยู่ในโลกโดยชอบได้อย่างไร

๒) สหสฺสํ พุทฺทมโลกานํ มหาพฺรหฺมาภิตฺถุสฺสตี
อุปปन्नโน ชุตินฺนโต ภิสฺมากาโย ยสฺสสฺสึโส^{๑๐๘}

^{๑๐๓} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๒๙๙.

^{๑๐๔} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๒๕.

^{๑๐๕} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๒๗.

^{๑๐๖} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๓๖.

^{๑๐๗} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๖๓.

^{๑๐๘} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๗๑.

แปลว่า ท้าวมหาพรหม ๑,๐๐๐ องค์ ปกครองพรหมโลก ท้าวมหาพรหมนั้นอุบัติ
ขึ้นในพรหมโลก มีความรุ่งเรือง มีกายใหญ่ มียศก็มา

๓) สพเพ วิชิตสงคามา ภายตี่ตา ยสสสินโน
โมทนติ สห ภูเตหิ สาวกา เต ชเนสุตา^{๑๐๘}

แปลว่า หมู่พระสาวกของพระพุทธเจ้า ขณะสงครามแล้วทั้งสิ้น ล่วงพ้นความ
หวาดกลัว มีศปรากฏอยู่ในหมู่ชน บันเทิงอยู่กับภุตทั้งหลาย

(๑๒) ในปราวาสสูตร มีภาษิต สำนวนโวหารว่า

๑) ตาย นํ ปาริจริยาย มาตาปิตุสุ ปณทิตา
อิธเว นํ ปัสสนติ เปจจ สคฺเค จ โมทติ^{๑๐๙}

แปลว่า เพราะการบำรุงเลี้ยงมารดาและบิดาเช่นนี้ บัณฑิตย่อมสรรเสริญบุคคล
นั้นขณะที่ยังอยู่ในโลก ครั้นจากโลกนี้ไปแล้ว ย่อมบันเทิงในโลกสวรรค์

(๑๓) ในอาฬวกสูตร มีภาษิต สำนวนโวหารว่า

๑) สทฺโธ สีเลน สมปนโน ยโสโภคสมปิโต
ยํ ยํ ปเทสํ ภาชติ ตตถ ตตเถว ปูชิต^{๑๑๐}

แปลว่า คนมีศรัทธาสมบูรณ์ด้วยศีล เพียบพร้อมด้วยยศและโภคทรัพย์ จะไปสู่ถิ่น
ใดๆ ย่อมได้รับการบูชาในถิ่นนั้นๆ

๒) สจฺเจน วาเจนุทกมปิ คารติ
วิสมปิ สจฺเจน หนนฺติ ปณทิตา
สจฺเจน เทโว ถนยํ ปวสฺสติ
สจฺเจ ฐิตา นิพพุตํ ปตถยฺนติ
เย เกจิเม อตฺถิ รสา ปถพฺยา
สจฺจํว เตสํ สาธูตฺรํ รसानํ
สจฺเจ ฐิตา สมณพฺราหมณา จ
ตฺรณฺติ ชาติมฺรณสฺส ปาริ^{๑๑๑}

แปลว่า บุคคล ย่อมทดมน้ำได้ ด้วยสัจจาจา บัณฑิตทั้งหลายย่อมกำจัดแม้พิษ
ได้ ด้วยสัจจะ เทพย่อมหลั่งน้ำนมด้วยสัจจะ บัณฑิตทั้งหลาย ดำรงอยู่ในสัจจะ ย่อมปรารถนาพระ
นิพพาน รสเหล่าใดเหล่าหนึ่งมีอยู่ในแผ่นดิน สัจจะเป็นรสดีกว่ารสเหล่านั้น ก็เพราะสมณะและ
พราหมณ์ผู้ดำรงอยู่ในสัจจะ ย่อมข้ามฝั่งแห่งชาติและมรณะได้

(๑๓) ในอัคคิการทวาซสูตร มีภาษิต สำนวนโวหารว่า

๑) สาธุ ฌมฺมรุจี ราชา สาธุ ปญฺญาณวา นโร
สาธุ มิตฺตานมฺหโก ปาปานิ อกรณํ สุข^{๑๑๒}

^{๑๐๘} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๗๒.

^{๑๐๙} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๗๘.

^{๑๑๐} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๘๕.

^{๑๑๑} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๘๖.

^{๑๑๒} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๔๐๕.

แปลว่า พระราชาทรงชอบพระธรรม เป็นคนดี คนมีปัญญา เป็นเครื่องปรากฏเป็นคนดี คนไม่ประทุษร้ายมิตรทั้งหลายเป็นคนดี การไม่ทำบาป เป็นเหตุแห่งความสุข

๒) น ชจจา วสโล โหติ น ชจจา โหติ พราหมโณ
กมมุนา วสโล โหติ กมมุนา โหติ พราหมโณ^{๑๑๔}

แปลว่า คนจะชื่อว่าเป็นคนเลวเพราะชาติกำเนิดก็หาไม่ได้ จะชื่อว่าเป็นพราหมณ์เพราะชาติกำเนิดก็หาไม่ได้ แต่ชื่อว่าเป็นคนเลวเพราะกรรม ชื่อว่าเป็นพราหมณ์เพราะกรรม

(๑๔) ในกสิการทวาชสูตร มีภษิต สำนักนโฆหารว่า

๑) ปญญา หิ เสฏฐา กุสลา วทนติ
นภขตตราชาวิว ตารกาน^{๑๑๕}

แปลว่า ท่านผู้ฉลาดทั้งหลายกล่าวว่า ปัญญาแลประเสริฐที่สุด ดุจดวงจันทร์ราชาแห่งนักษัตรประเสริฐกว่าดวงดาวทั้งหลาย

๒) สิลํ หิริ จาปี สตยจ ฌโม
อนวายิกา ปญญวโต ภว^{๑๑๖}

แปลว่า ศีล สิริ และแม้ธรรมของสัตบุรุษย่อมเป็นไปตามบุคคลผู้มีปัญญา

๓) เอวเมสา กสิ กฐฐา สา โหติ อมตปผลา
เอตํ กสิ กสิตวาน สพพทุกขา ปมจจติ^{๑๑๗}

แปลว่า เราทำนาอย่างนี้ นาที่เราทำนั้นมีผลเป็นอมตะ บุคคลครั้นทำนาอย่างนี้แล้ว ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวง

๓.๒.๕ วิธีการวิเคราะห์ศัพท์

วิเคราะห์ศัพท์ในปฐมภณวาร กล่าวถึงการวิเคราะห์ศัพท์สำคัญตามที่ปรากฏในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจุฎภณวารอรรถกถา ผู้วิจัยจะได้นำเสนอพอเป็นตัวอย่างดังต่อไปนี้

(๑) วิเคราะห์ศัพท์ว่า พุทฺโธ มือธิบายว่า

- ๑) พุชฌิตา สจฺจานิตี พุทฺโธ ชื่อว่าพุทฺธะ เพราะอรรถว่าตรัสรู้สัจจะทั้งหลาย
- ๒) โโพเธตา ปชายาตี พุทฺโธ ชื่อว่าพุทฺธะ เพราะอรรถว่าทรงปลุกหมู่อัสติให้ตื่น
- ๓) สพฺพญณฺตาย พุทฺโธ ชื่อว่าพุทฺธะ เพราะทรงรู้ทุกอย่าง
- ๔) สพฺพทสฺสาวิตาย พุทฺโธ ชื่อว่าพุทฺธะ เพราะทรงเห็นทุกอย่าง
- ๕) อนญฺญเนยยตาย พุทฺโธ ชื่อว่าพุทฺธะ เพราะตรัสรู้เองไม่ใช่ผู้อื่นทำให้รู้
- ๖) วิสฺวิตาย พุทฺโธ ชื่อว่าพุทฺธะ เพราะบานแล้ว
- ๗) ชีณาสวสฺงขาเตน พุทฺโธ ชื่อว่าพุทฺธะ เพราะนับกันว่าเป็นผู้สิ้นกิเลสแล้ว
- ๘) นิรุปลสฺงขาเตน พุทฺโธ ชื่อว่าพุทฺธะ เพราะนับกันว่าเป็นผู้ไม่มีอุปกิเลส
- ๙) เอกนตวิตราคิตี พุทฺโธ ชื่อว่าพุทฺธะ เพราะอรรถว่า สิ้นราคะสิ้นเชิง

^{๑๑๔} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๔๒๑.

^{๑๑๕} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๔๓๔.

^{๑๑๖} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๔๓๘.

^{๑๑๗} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๔๓๔.

- ๑๐) เอกนตวิโตโสติ พุทฺโธ ชื่อว่าพุทธะ เพราะอรรถว่า สิ้นโทสะสิ้นเชิง
 ๑๑) เอกนตวิโตโมโหติ พุทฺโธ ชื่อว่าพุทธะ เพราะอรรถว่า สิ้นโมหะสิ้นเชิง
 ๑๒) เอกนตนิกกิเลโสติ พุทฺโธ ชื่อว่าพุทธะ เพราะอรรถว่า ไร้กิเลส สิ้นเชิง
 ๑๓) เอกายนมคฺคํ คโตติ พุทฺโธ ชื่อว่าพุทธะ เพราะอรรถว่า ทรงดำเนินเอกา-

ยนมรรค

๑๔) เอโก อนุตตรํ สมมาสมโพธิ อภิสมพุทฺโธติ พุทฺโธ ชื่อว่าพุทธะ เพราะอรรถว่า ตรัสรู้ยิ่งเอง ซึ่งพระอนุตตรสัมมาสัมโพธิ์ล้าพ้นพระองค์เดียว

๑๕) อพฺพุทฺธิวิหตตตา พุทฺธิปฏิลาภา พุทฺโธ ชื่อว่าพุทธะ เพราะทรงได้ความรู้ เหตุ ทรงกำจัดความไม่รู้ได้แล้ว^{๑๑๘}

(๒) วิเคราะห์ศัพท์ว่า สรณคมณฺ มีอธิบายว่า

๑) หีสติตี สรณํ. สรณคตานิ เตเนว สรณคมเนน ภยํ สนตาสํ ทุกฺขํ ทุกฺคตี ปริกฺกิลลํ หีสติ วิรมติ.^{๑๑๙} พระรัตนตรัยที่ชื่อว่าสรณะ เพราะกำจัด อธิบายว่า บิบบ ทำลาย นำออก ดับ ภัยคือความกลัว ความหวาดสะดุ้ง ทุกข์ ทุกคติ ความเศร้าหมอง ด้วยการถึงสรณะนั้นนั่นแล ของคนทั้งหลายที่ถึงสรณคมน์

๒) หิเต ปวตตเนน อหิตาว นีวตตเนน สตตานิ ภยํ หีสติตี พุทฺโธ. พระพุทธเจ้า ชื่อว่าสรณะ เพราะกำจัดภัยของสัตว์ทั้งหลาย ด้วยการให้เข้าถึงสิ่งที่เป็นประโยชน์และนำออกจากสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์

๓) ภวกนตารุตฺตรเนน อสฺสาสทาเนน จ ธมฺโม. พระธรรมชื่อว่าสรณะ เพราะให้ สัตว์ข้ามพ้นกันดารคือภพ และให้ความโปร่งใจ

๔) อปฺปกานมปิ การานํ วิบุลผลปฏฺฐิลาภกรเนน สโฆ. พระสงฆ์ชื่อว่าสรณะ เพราะกระทำสักการะแม้เล็กน้อย ให้กลับได้ผลอันไพศาล^{๑๒๐}

(๓) วิเคราะห์ศัพท์ว่า อายตนํ มีอธิบายว่า

๑) อายตนโต อายสฺส วา ตนนโต อายตสฺส วา สํสารทุกฺขสฺส นยฺนโต อายตนานิ ชื่อว่าอายตนะ เพราะต่อหรือเพราะก่อความเจริญ หรือเพราะนำสังสารทุกข์มายุติยาว^{๑๒๑}

(๔) วิเคราะห์ศัพท์ว่า โพธิ มีอธิบายว่า

๑) สติธมฺมวิจยวิริยปีติปัสสทฺธิสมาธิอุเปกฺขาสงฺขาเตย ธมฺมสามคฺคิยา อริยสาวโก พุชฺฌตฺติโต โพธิ ชื่อว่าโพธิ เพราะวิเคราะห์ว่า พระอริยสาวกย่อมตรัสรู้ ด้วยธรรมสามัคคี กล่าวคือ สติ ธัมมวิจยะ วิริยะ ปีติ ปัสสทฺธิ สมาธิและอุเบกขา^{๑๒๒}

(๕) วิเคราะห์ศัพท์ว่า โพชฌงฺโก มีอธิบายว่า

๑) โพธาย สํวตฺตนตฺติโต โพชฌนฺคา ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะเป็นไปเพื่อความตรัสรู้

๒) พุชฺฌนตฺติโต โพชฌนฺคา ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะตรัสรู้

^{๑๑๘} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๘๖.

^{๑๑๙} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๘๖.

^{๑๒๐} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๘๗.

^{๑๒๑} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๑๗.

^{๑๒๒} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๑๙.

๓) อนุพฤษมนต์ติ โพิษณงคฺา ชื่อว่าพิษณงคฺ เพราะตรัสรู้ตาม

๔) ปฏิพฤษมนต์ติ โพิษณงคฺา ชื่อว่าพิษณงคฺ เพราะแทงตลอด^{๑๒๓}

(๖) วิเคราะห์ศัพท์ว่า เกสขุ มื่อธิบายว่า

๑) โรคสส ปฏิยอนญฺฐน ปจฺจโย เกสฺสชื่อว่าปจฺจย เพราะมีความหมายว่าเป็นไป

ต่อต้านโรค

๒) ภิสกฺกสฺส กมฺมํ เตน อนุญญาตตฺตาทิ เกสขุ ชื่อว่าเกสฺส เพราะเป็นการทำงานของหมอ เหตุเป็นยาที่เหมาะนั้นอนุญาตไว้ เกสฺสคือปจฺจย สำหรับแก้ไข

๓) ยํ ภิกฺขุ คิลานสฺส สปปายํ ภิสกฺกกมฺมํ เตนมฺรฺฐาณิตาทีนํ คิลานปจฺจยเกสขุ ชื่อว่าคิลานปจฺจยเกสฺส เพราะเป็นการทำงานของหมอชนิดใดชนิดหนึ่งซึ่งเป็นที่สบายแก่คนไข้ เช่นน้ำมัน น้ำผึ้ง และน้ำอ้อย เป็นต้น^{๑๒๔}

(๗) วิเคราะห์ศัพท์ว่า เขตวนํ มื่อธิบายว่า

๑) อตฺตโน ปจฺจตฺถิกชนํ ชินาตฺติ เชโต ชื่อว่าเขตะ เพราะขณะชนผู้เป็นศัตรูของ

ตน

๒) รณฺญา วา อตฺตโน ปจฺจตฺถิกชนน ชิตฺเต ชาโตตฺติ เชโต ชื่อว่าเขตะ เพราะประสูติ เมื่อพระราชาทรงขณะชนผู้เป็นศัตรู

๓) มงฺคลกมฺยตาย วา ตสฺส เอวํ นามเมว กตฺนติ เชโต ชื่อว่าเขตะ เพราะพระราชาทรงขนานพระนามอย่างนี้แก่พระราชกุมาร^{๑๒๕} เพราะมีพระราชประสงค์จะให้เป็นมงคล

๔) วณฺยตฺติ วณํ อตฺตสมฺปทาย สดฺตานํ ภตฺตี กโรตฺติ อตฺตนิ สีนํ อูปาเทตฺติ อตฺโถ ชื่อว่าวณะ เพราะให้คบหา อธิบายว่า ให้ทำความรักดีแก่ตน เพราะความถึงพร้อมแห่งตน คือให้เกิดความรักในตน

๕) เขตสฺส วณํ เขตวนํ. ตํ หิ เขตฺเตน ราชกุมารเณ โรปีตํ สํวทฺธิตํ ปรปาลิตํ. ชื่อว่าเขตะวัน เพราะเขตวันนั้น อันพระราชกุมารพระนามว่า เขตะ ปลุกสร้างบำรุงรักษา เขตราชกุมารนั้นเป็นเจ้าของเขตวันนั้น เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าเขตวัน^{๑๒๖}

(๘) วิเคราะห์ศัพท์ว่า มนุสฺโส มื่อธิบายว่า

๑) มนุโน อปจฺจาติ มนุสฺสา ชื่อว่ามนุสฺย เพราะเป็นเหล่ากของพระมนู

๒) มนุโส อุตฺตสนฺตตาย มนุสฺสา ชื่อว่ามนุสฺย เพราะเป็นผู้มีใจสูง^{๑๒๗}

(๙) วิเคราะห์ศัพท์ว่า รตนํ มื่อธิบายว่า

๑) มหคฺชฺญฺฐน รตนํ ชื่อว่ารัตนะ เพราะอรรกว่ามีค่ามาก

๒) อตฺถลฺกฺชฺญฺฐน รตนํ ชื่อว่ารัตนะ เพราะอรรกว่าขังไม่ได้

๓) พุทฺธลภทฺสสนฺญฺฐน รตนํ ชื่อว่ารัตนะ เพราะอรรกว่าเห็นได้ยาก

^{๑๒๓} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๑๙.

^{๑๒๔} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๖๗.

^{๑๒๕} ม.มู.อ. (ไทย) ๑/๑๔/๙๙

^{๑๒๖} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๗๓.

^{๑๒๗} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๑๘๖.

๔) อนโนมสตุตปริโกณฐน รตนํ ชื่อว่ารัตนะ เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องบริโภคนัย
สอยของสัตว์ผู้ไม่ต่ำทราม

๖) รติชนนฐน รตนํ ชื่อว่ารัตนะ เพราะอรรถว่าให้เกิดความยินดี^{๑๒๘}

(๑๐) วิเคราะห์ศัพท์ว่า พุทธเสฏฐน มีอธิบายว่า

๑) อุตตโม ปัสสันโน จาติ เสฏฐน (พุทโธ) ชื่อว่าเสฏฐน เพราะเป็นผู้สูงสุด และ
ควรสรรเสริญ

๒) พุทโธ จ โส เสฏฐน จาติ พุทธเสฏฐน ชื่อว่าพุทธเสฏฐน เพราะเป็นผู้ตรัสรู้ เป็น
ผู้สูงสุดและควรสรรเสริญ

๓) พุทธเสฏฐน พุทธเสฏฐน ชื่อว่าพุทธเสฏฐน เพราะเป็นผู้ประเสริฐสุด ในพระ
พุทธะทั้งหลาย^{๑๒๙}

(๑๑) วิเคราะห์ศัพท์ว่า วราหโร มีอธิบายว่า

๑) สัพพญญตญาณปฏิลาภณ วโร ชื่อว่าวโร ผู้ประเสริฐ เพราะทรงได้พระ
สัพพญญตญาณ

๒) นิพพานสจฉิกิริยาย วรญญ ชื่อว่าวรญญ เพราะเป็นผู้รู้ธรรมอันประเสริฐ
เพราะทรงทำให้แจ้งพระนิพพาน

๓) สัตตานํ วิมุตติสุขทาเนน วรโธ ชื่อว่าวรโธ เพราะเป็นผู้ประทานธรรมอัน
ประเสริฐ เพราะประทานวิมุตติสุขแก่สัตว์ทั้งหลาย

๔) อุตตมปฏิบัติพาหเรณ ชื่อว่าวราโ เพราะเป็นผู้นำมาซึ่งมรรคอันประเสริฐ
เพราะทรงนำมาซึ่งปฏิบัติทางสูงสุด

๕) เอเตหิ โลกุตตรคุณเหติ อธิกสส กสสจิ อภาวโต อนุตตโร ชื่อว่าอนุตตโร เพราะ
เป็นยอดเยี่ยม เพราะไม่มีคุณอะไรๆ ที่ยิ่งกว่าโลกุตตรคุณเหล่านั้น

๖) วโร อุปสมาธิฐานปริปุรณน ชื่อว่าวโร เพราะทรงบริบูรณ์ด้วยอธิฐานธรรม
คือ อุปสมะ ความสงบระงับ

๗) วรญญ ปญญาธิฐานปริปุรณน ชื่อว่าวรญญ เพราะทรงบริบูรณ์ด้วย
อธิฐานธรรม คือปัญญาความรอบรู้

๘) วรโธ จาคาธิฐานปริปุรณน ชื่อว่าวรโธ เพราะทรงบริบูรณ์ ด้วยอธิฐาน
ธรรมคือจาคะความสละ

๙) วราหโร สจจาธิฐานปริปุรณน, วรํ มคคสจจมาหริติ. ชื่อว่าวราหโร เพราะ
ทรงบริบูรณ์ ด้วยอธิฐานธรรมคือสัจจะ ความจริงใจ พระผู้มีพระภาคทรงนำมาซึ่งมรรคอันประเสริฐ

๑๐) วโร ปุญญสสเยน ชื่อว่าวโร เพราะทรงอาศัยบุญ

๑๑) วรญญ ปุญญสสเยน ชื่อว่าวรญญ ก็เพราะทรงอาศัยบุญ

๑๒) วรโธ พุทธภาวตถิกานํ ตทูปายสมปทาเนน ชื่อว่าวรโธ เพราะทรงมอบ
อุบายแห่งบุญนั้น แก่ผู้ต้องการเป็นพระพุทเจ้า

^{๑๒๘} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๒๓๒.

^{๑๒๙} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๒๔๐.

๑๓) วราห์โร ปจเจกพุทฺธภาวตถิกานํ ตพฺปายาหฺรณณํ ชื่อว่าวราห์โร เพราะทรงนำมาซึ่งอุบายแห่งบุญนั้น แก่ผู้ต้องการเป็นพระปจเจกพุทฺธเจ้า

๑๔) อนุตฺตโร ตตฺถ ตตฺถ อสทิสฺตาย, อตฺตนา วา อนาจริยโก หุตฺวา ปเรสฺส อาจริยภาเวน. ชื่อว่าอนุตฺตโร เพราะไม่มีผู้เสมอเหมือนในธรรมนั้นๆ หรือ เพราะเป็นผู้ไม่มีอาจารย์ แต่กลับเป็นอาจารย์ของคนอื่นๆ ด้วยพระองค์เอง^{๑๓๐}

(๑๒) วิเคราะห์ศัพท์ว่า สนฺตฺสฺสโก มีอธิบายว่า

๑) ทฺวาทสฺวิธํ สมนฺโตเสณํ สนฺตฺสฺสตีติ สนฺตฺสฺสโก ชื่อว่า สันโดษ เพราะสันโดษด้วยสันโดษ ๑๒ อย่าง

๒) สเกณํ ตฺสฺสตีติ ตฺสฺสโก ชื่อว่าตฺสฺสกะ เพราะเป็นผู้ยินดีด้วยของตนเอง ผู้ยินดีด้วยของที่มีอยู่ ผู้ยินดีด้วยอาการสม่ำเสมอ^{๑๓๑}

(๑๓) วิเคราะห์ศัพท์ว่า เทวา มีอธิบายว่า

๑) ทิพฺพนฺตีติ เทวา ชื่อว่า เทวา เพราะรูปวิเคราะห์ว่า บันเทิงใจ (ทำตนให้เพลิดเพลิน)

๒) อินฺทิตฺติ ปรมิสฺสรียํ ปตฺโตติ อินฺโท ชื่อว่า อินฺโท เพราะรูปวิเคราะห์ว่า ส่องแสง คือ บรรลุความเป็นยิ่งใหญ่ที่สุด

๓) มริสฺเสนํ สมฺปตฺตีสฺสเน นียุตฺตาติ มารีสา ชื่อว่ามารีสะ เพราะรูปวิเคราะห์ว่า ประกอบในความเป็นผู้ไร้ทุกข์ คือ ในความอดกลั้นอดทนต่อสมบัติ^{๑๓๒}

(๑๔) วิเคราะห์ศัพท์ว่า สุปฏิปนฺโน มีอธิบายว่า

๑) สุวากฺขาเต ธมฺมวินยํ ยถาธุสิญฺญํ ปฏิปนฺนตฺตาปิ อปณฺณกปฏิปทํ ปฏิปนฺนตฺตาปิ สุปฏิปนฺโน ชื่อว่า สุปฏิปนฺโน เพราะปฏิบัติตามคำพร่ำสอนในพระธรรมวินัยที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้วบ้าง เพราะปฏิบัติข้อปฏิบัติที่ไม่ผิดพระบัญญัติบ้าง

๒) อนตฺทวํ อนุปคฺคม ปฏิปนฺนตฺตา กายวจิมโนวํกกุฏิลชิมฺหโตสฺสพหํ นาย ปฏิปนฺนตฺตา จ อฺชฺชปฏิปนฺโน ชื่อว่า อฺชฺชปฏิปนฺโน เพราะปฏิบัติไม่เข้าใกล้ที่สุดโด่ง ๒ อย่าง และเพราะปฏิบัติโดยการละโทษที่คดโกงและเสื่อมถอยทางกาย วาจา และใจ

๓) ญายโย วุจฺจติ นิพฺพานํ ตทฺถาย ปฏิปนฺนตฺตาย ญายปฏิปนฺโน ชื่อว่า ญายปฏิปนฺโน เพราะปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่พระนิพพานนั้น

๔) ยถาปฏิปนฺนา สามิจิกมฺมารหา โหนฺติ ตถา ปฏิปนฺนตฺตาติ สามิจิปฏิปนฺโน ชื่อว่า สามิจิปฏิปนฺโน เพราะเป็นผู้ที่ปฏิบัติแล้วตามข้อปฏิบัติ เป็นผู้สมควรแก่การงานที่เหมาะสม เพราะปฏิบัติแล้วอย่างนั้น^{๑๓๓}

^{๑๓๐} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๒๕๑.

^{๑๓๑} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๒๖๖.

^{๑๓๒} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๒๘๗.

^{๑๓๓} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๐๒.

วิเคราะห์ศัพท์ในทุติยภาณวาร

วิเคราะห์ศัพท์ในทุติยภาณวาร กล่าวถึงการวิเคราะห์ศัพท์ในทุติยภาณวารในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา ผู้วิจัยจะได้นำเสนอพอเป็นตัวอย่างดังต่อไปนี้

(๑) วิเคราะห์ศัพท์ว่า มหากสสโป มีอธิบายว่า

๑) ปุชนียภาวโต มหันโต จ โส กสสโป จาติ มหากสสโป พระเถระนั้น เป็นผู้ที่ยิ่งใหญ่ด้วย เป็นพระกัสสปะด้วย เพราะเป็นผู้ที่ควรบูชา ฉะนั้น จึงชื่อว่า มหากัสสปะ^{๑๓๔}

(๒) วิเคราะห์ศัพท์ว่า โพชฌงค์ มีอธิบายว่า

๑) ตสฺส โพธิยา อญฺเฐวตฺตปิ โพชงฺกา ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ของความพร้อมเพรียงแห่งธรรมนั้น

๒) จตุสจฺจพฺพณนกสฺส อญฺคตฺตา การณตฺตา โพชงฺกา ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะเป็นองค์ คือเป็นเหตุ แห่งการตรัสรู้สัจจะ ๔

๓) นิยฺยานลกฺขณชาติ โพชงฺกา ชื่อว่า โพชฌงค์ มีลักษณะนำสัตว์ออกจากทุกข์^{๑๓๕}

(๓) วิเคราะห์ศัพท์ว่า อาพาธิโก มีอธิบายว่า

๑) วิสมปฺปจฺเจยฺหิ อาคมม สมฺภูทฺธาย พารติ ปิเพตฺติ อาพาโธ ชื่อว่า อาพาธ เพราะรูปวิเคราะห์ว่า เปียดเบียน คือ ปีบคั้น เพราะเกิดขึ้นด้วยปัจจัยที่ไม่สม่ำเสมอ^{๑๓๖}

(๔) วิเคราะห์ศัพท์ว่า คิซมกุญฺโฏ มีอธิบายว่า

๑) คิซฺมา วาสฺส กุญฺเฐ วสฺสํ, คิซมสฺสทิสานิ วาสฺส กุญฺยานิ แร้งทั้งหลายจับอยู่แล้วบนยอดของภูเขานั้น หรือ ยอดทั้งหลายของภูเขานั้น จึงเป็นเช่นเดียวกับแร้ง เหตุนี้ ภูเขานั้น ท่านจึงเรียกว่า คิซมกุญฺ^{๑๓๗}

วิเคราะห์ศัพท์ในตติยภาณวาร

วิเคราะห์ศัพท์ในตติยภาณวาร กล่าวถึงการวิเคราะห์ศัพท์ในตติยภาณวารในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา ผู้วิจัยจะได้นำเสนอพอเป็นตัวอย่างดังต่อไปนี้

(๑) วิเคราะห์ศัพท์ว่า อนิจจา มีอธิบายว่า

๑) ขยวญฺเฐน อนิจฺจา ชื่อว่า เป็นอนิจจา เพราะมีความหมายว่าสิ้นไปและเสื่อมไป^{๑๓๘}

(๒) วิเคราะห์ศัพท์ว่า อายตฺตานิ มีอธิบายว่า

๑) อรูปํ นินฺวาสนฺฐานตฺตา อากฺรตฺตา สโมสฺรณฺฐานตฺตา สญฺชาติเทสฺตฺตา การณตฺตา จ อายตฺตานิ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นสถานที่อยู่แห่งอรุปธรรมทั้งหลาย เพราะเป็นบ่อ (แหล่ง) เพราะเป็นสถานที่ประชุม เพราะแสดงถึงความเกิดขึ้นพร้อม และเพราะเป็นเหตุ

^{๑๓๔} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๐๕.

^{๑๓๕} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๐๗.

^{๑๓๖} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๐๖.

^{๑๓๗} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๑๐.

^{๑๓๘} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๑๔.

- ๒) จกขตติ จกขุ ชื่อว่า จักขุ เพราะรูปวิเคราะห์ว่า มองเห็น
 ๓) รูปยตติ รูป ชื่อว่า รูป เพราะรูปวิเคราะห์ว่า เปลี่ยนแปลง
 ๔) สุธนตติ โสธ ชื่อว่า โสธะ เพราะรูปวิเคราะห์ว่า ได้ยิน
 ๕) สປนตติ สททา ชื่อว่า สัททา เพราะรูปวิเคราะห์ว่า สั่นไกลไป
 ๖) ฆายตติ ชื่อว่า ฆานะ เพราะรูปวิเคราะห์ว่า ดม
 ๗) คนธยตติ คนธา ชื่อว่า คันธะ เพราะรูปวิเคราะห์ว่า สิ่งกลิ่น
 ๘) ชีวตมวหยตติ ชิวหา ชื่อว่า ชิวหา เพราะรูปวิเคราะห์ว่า สืบต่อชีวิตให้เป็นไป
 ๙) รสนติ ตํ สดตาทิ รสา ชื่อว่า รส เพราะสัตว์ทั้งหลายย่อมรับรู้ได้ซึ่งสิ่งนั้น
 ๑๐) กุจฉิตานํ สาสวธมมานํ อาโยติ กาโย ชื่อว่า กาย เพราะรูปวิเคราะห์ว่า เป็น
 แหล่งที่อยู่อาศัย (บ่อเกิด) ของธรรมที่มีอาสวะที่น่ารังเกียจ
 ๑๑) ผุสยิตตติ โผฏฐัพพา ชื่อว่า โผฏฐัพพะ เพราะรูปวิเคราะห์ว่า สัมผัสถูกต้อง

ได้^{๑๓๙}

(๓) วิเคราะห์ศัพท์ว่า อุปาทาโน มีอธิบายว่า

๑) มณฺฑุกํ ปนฺนโค วีย อารมมณํ ทพฺหํ อุปาทิยนฺติ คนฺหนตฺติ อุปาทานา ชื่อว่า
 อุปาทาน เพราะรูปวิเคราะห์ว่า ยึด คือ ถือมัน ซึ่งอารมณํ ดุจคนจับกับ^{๑๔๐}

(๔) วิเคราะห์ศัพท์ว่า อนุสโย มีอธิบายว่า

๑) สดตสฺนตาเน อนฺ อนุ เสนติ ปวตฺตนตฺติ อนุสยา ชื่อว่า อนุสัย เพราะรูป
 วิเคราะห์ว่า อยู่ คือ เป็นไปตามๆกัน ในสันดานของสัตว์^{๑๔๑}

(๕) วิเคราะห์ศัพท์ว่า อาพาโร มีอธิบายว่า

๑) ทุกฺขาเวนโต อาพาธา ชื่อว่า อาพาธ เพราะนำทุกข์มาให้^{๑๔๒}

(๖) วิเคราะห์ศัพท์ว่า จกขุโรโค มีอธิบายว่า

๑) จกขฺมฺหิ อุปฺปชฺชนกโรโค จกขุโรโค ชื่อว่า จักขุโรค เพราะเป็นโรคที่จะเกิดขึ้น
 ในจักขุ^{๑๔๓}

(๗) วิเคราะห์ศัพท์ว่า นิพพานํ มีอธิบายว่า

๑) ตีสุ ภเวสุ วาณสงฺฆาตาย ตณฺหาเย อภาเวน นิพฺพานํ ชื่อว่า พระนิพพาน
 เพราะความไม่มีตัณหา กล่าวคือกิเลสเครื่องร้อยรัดในภพทั้ง ๓^{๑๔๔}

(๘) วิเคราะห์ศัพท์ว่า อนิจจานุปัสสนา มีอธิบายว่า

๑) อนิจฺจานุปัสสนาติ ตสฺสา อนิจฺจตาเย วเสน รูปาทีสุ อนิจฺจาติ อนุปัสสนา
 ชื่อว่า อนิจจานุปัสสนา เพราะการพิจารณาว่า ไม่เที่ยง ในรูปเป็นต้น ด้วยความเป็นของไม่เที่ยง^{๑๔๕}

^{๑๓๙} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๑๖.

^{๑๔๐} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๒๑.

^{๑๔๑} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๒๒.

^{๑๔๒} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๑๘.

^{๑๔๓} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๑๘.

^{๑๔๔} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๑๘.

^{๑๔๕} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๓๑.

วิเคราะห์ศัพท์ในจตุตถภาณวาร

วิเคราะห์ศัพท์ในจตุตถภาณวาร กล่าวถึงการวิเคราะห์ศัพท์ในจตุตถภาณวารในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุตถภาณวารอรรถกถา ผู้วิจัยจะได้นำเสนอต่อไปนี้

(๑) วิเคราะห์ศัพท์ว่า อภิกกนตวณณา มีอธิบายว่า

๑) อภิกกนตวณณาติ อธิ อภิกกนตสทโท อภิรุโป อภิกกนตศัพท์ในคำนี้ว่า มีวรรณะงดงามยิ่งนัก (อภิกกนตวณณา) ใช้ในความหมายว่า ความสวยงาม

๒) วณณสทโท นววิฤติกุลวคคการณสนฐานปมาณรูปายตนาทิสฺ ทิสฺสติ วัณณศัพท์ใช้ในความหมายหลายอย่าง เช่น ผิวพรรณ ความน่าชมเชย พวกตระกูล เหตุ ทรวททรงประมาณ และอายตนะคือรูป บรรดาความหมายเหล่านั้น^{๑๔๖}

๓) สุวรรณวณโณสิ ภควาติ เอวมาทิสฺ ฌวีย วณณสทโท ทิสฺสติ วัณณศัพท์ใช้ในความหมายว่า ผิวพรรณ ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “ข้าแต่พระผู้มีพระภาค พระองค์มีพระฉวีวรรณเปล่งปลั่งดังทอง”^{๑๔๗}

๔) กทา สณฺณพฺหา ปน เต คหปติ อิม สมนสฺส โคตมสฺส วณฺณาติ เอวมาทิสฺ ฤติย วณณสทโท ทิสฺสติ ใช้ในความหมายว่า ความน่าชมเชย ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “คหปติ ท่านประมวณถ้อยคำสำหรับพรรณนาคุณของพระสมณโคตมไว้ตั้งแต่เมื่อไร”^{๑๔๘}

๕) จตฺตาโรเม โภ โคตม วณฺณาติ เอวมาทิสฺ กุลวคฺเค วณณสทโท ทิสฺสติ ใช้ในความหมายว่า พวกตระกูล ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “ท่านพระโคตม วรรณะ ๔ เหล่านี้”^{๑๔๙}

๖) อถ เกน นุ วณฺเณน คนฺธเถโนติ วุจฺจติติ เอวมาทิสฺ การเณ วณฺรสทโท ทิสฺสติ ใช้ในความหมายว่า เหตุ ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “เมื่อเป็นเช่นนี้ ท่านจะเรียกเราว่า เป็นผู้ขโมยกลิ่น ด้วยเหตุอะไรเล่า”^{๑๕๐}

๗) มหนฺตํ หตฺถิราชวณฺณํ อภินิมมิตฺวาติ เอวมาทิสฺ สณฺฐานเณ วณณสทโท ทิสฺสติ ใช้ในความหมายว่า ทรวททรง ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “จึงแปลงกายเป็นพญาช้างใหญ่”^{๑๕๑}

๘) ตโย ปตฺตสฺส วณฺณาติ เอวมาทิสฺ ปมาเณ วณณสทโท ทิสฺสติ ใช้ในความหมายว่า ประมาณ ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “บาตรมี ๓ ขนาด”^{๑๕๒}

๙) วณฺโณ คนฺโธ โອชาติ เอวมาทิสฺ รูปายตเน วณณสทโท ทิสฺสติ วัณณศัพท์ใช้ในความหมายว่า อายตนะคือรูป ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “รูปายตนะ คันธอายตนะ รสอายตนะ โผฏฐัพพะอายตนะ”^{๑๕๓}

(๒) วิเคราะห์ศัพท์ว่า เกวลกปฺปิ มีอธิบายว่า

^{๑๔๖} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๓๖.

^{๑๔๗} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๓๙๙/๓๘๔, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๙๙/๔๙๕.

^{๑๔๘} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๗๗/๕๔, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๗๗/๗๕.

^{๑๔๙} ที.สี. (บาลี) ๙/๒๖๖/๙๒, ที.สี. (บาลี) ๙/๒๖๖/๑๔๗.

^{๑๕๐} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๓๔/๒๔๖, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓๔/๓๓๕.

^{๑๕๑} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๓๘/๑๒๔, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๓๘/๑๗๖.

^{๑๕๒} วิ.มหา. (ไทย) ๒/๖๐๒/๖๘, วิ.มหา. (ไทย) ๒/๖๐๒/๑๒๔.

^{๑๕๓} อภิ.สจ. (ไทย) ๓๔/๖๑๗/๑๙๗.

๑) เกวลกปฺปนฺติ เอตถ เกวลสทฺโท อนวเสสเยภฺยอภฺยามีสฺสอนฺติเรกทพฺพหฺตฺถ-
วิสโยคาทือนกตฺโต เกวลศัพฺพํในคํานี้ว่า ทัว (เกวลกปฺป) ใช้ในความหมายหลายอย่าง เช่น ไม่มีส่วน
เหลือ โดยมาก ไม่ผสม ไม่เกิน แน่นหนา และไม่ประกอบเป็นต้น^{๑๕๔}

๒) เกวลปริปุณฺณํ ปริสุทฺธํ พรหมจริยฺนฺติ เอวมาทิสฺส อนวเสสอฺตฺโต เกวลศัพฺพํนั้น
ใช้ในความหมายว่า ไม่มีส่วนเหลือ ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “พรหมจรรย์ ... บริสุทฺธํบริบูรณ์
ครบถ้วน”^{๑๕๕}

๓) เกวลกปฺปา จ อํคมคฺชา ปหฺตฺ ขาพฺนิยํ โภชนียํ อาทาย อภิภฺกมิตฺตํโกมา โหนฺตี
ติ เอวมาทิสฺส เยภฺยอภฺยตา ใช้ในความหมายว่า โดยมาก ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “ประชาชนชาว
อังคะและมคธทั้งสี่ต่างถือของเคี้ยวของบริโภคเป็นอันมากมุงหน้ามาหา”^{๑๕๖}

๔) เกวลสฺส พุทฺธกฺขนฺธสฺส สมฺมทโย โหติติ เอวมาทิสฺส อภฺยามีสฺสตา ใช้ใน
ความหมายว่า ไม่ผสม ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “กองทุกข์ทั้งมวลนี้มีการเกิดขึ้นด้วยอาการอย่าง
นี้”^{๑๕๗}

๕) เกวลํ สทฺธธมฺมตฺตํ กุณฺณ อภฺยมาสมฺมาติ เอวมาทิสฺส อนฺติเรกตา ใช้ในความหมาย
ว่า ไม่เกิน ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “ท่านรูปนี้อาศัยคุณเพียงศรัทธาอย่างเดียวเป็นแน่”^{๑๕๘}

๖) อายสฺมโต อนุรทฺธสฺส พาหิโย นาม สทฺธิวิหริโก เกวลกปฺปิ สํมฺภทาย จูติติ
เอวมาทิสฺส ทพฺพหฺตฺถตา ใช้ในความหมายว่า แน่นหนา ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “สทฺธิวิหริกชื่อว่า
พาหิยะของท่านพระอนุรทฺธจะมุงจะทำลายสงฆ์ฝ่ายเดียว”^{๑๕๙}

(๓) วิเคราะห์ศัพท์ว่า กปฺโป มีอธิบายว่า

๑) กปฺปสทฺโท อภิสทฺทหนวโหการกาลปญฺญตฺติเนทฺทวิกปฺปเสสสมฺนตภาวาทิ-
อนกตฺโต กปฺปศัพฺพํนี้ใช้ในความหมายหลายอย่าง เช่น มีความเชื่ออย่างยิ่ง โวหาร กาล บัญญัติ ตัด
วิกปฺป เสส และโดยรอบ เป็นต้น^{๑๖๐}

๒) โอกปฺปณียเมตฺ โภโต โคตมสฺส ยถา ตํ อรหฺโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺสตาติ เอวมาทิสฺส
อภิสทฺทหนตฺโต กปฺปศัพฺพํนั้นใช้ในความหมายว่า มีความเชื่ออย่างยิ่ง ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า
“ค่านี้อันควรเชื่อท่านพระโคตมผู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทฺธเจ้า”^{๑๖๑}

๓) อนุชานามิ ภิกฺขเว ปญฺจหิ สมณกปฺเปหิ ผลํ ปริภุญฺชิตฺตฺนํ เอวมาทิสฺส โวหาโร
ใช้ในความหมายว่า โวหาร ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ฉันผลไม้ที่
สมควรแก่สมณะ ๕ อย่างนี้แล”^{๑๖๒}

^{๑๕๔} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๓๗.

^{๑๕๕} วิ.มหา (บาลี) ๑/๑/๑, วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑/๒.

^{๑๕๖} วิ.ม. (บาลี) ๔/๔๓/๓๗, วิ.ม. (ไทย) ๔/๔๓/๕๓.

^{๑๕๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๕/๒๑๙.

^{๑๕๘} วิ.ม. (บาลี) ๕/๒๔๔/๖, วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๔๔/๙.

^{๑๕๙} อง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๒๔๓/๒๖๗, อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๔๓/๓๕๙.

^{๑๖๐} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๗๕/๓๓๗.

^{๑๖๑} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๘๗/๔๑๘.

^{๑๖๒} วิ.จู. (ไทย) ๗/๒๕๐/๑๔.

๔) เยน สุทฺถ์ นิจฺจกบฺปิ วิหรามิตฺติ เอวมาทิสฺสุ กาโล ใช้ในความหมายว่า กาล ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า ดำรงอยู่ใน ... ตลอดนิตยกาล”^{๑๖๓}

๕) อิจฺจายสฺมา กบฺปิติ เอวมาทิสฺสุ ปญฺญุตติ ใช้ในความหมายว่าบัญญัติ ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “ท่านพระกัปปะ”^{๑๖๔}

๖) อลงฺกโต กบฺปิติเกสฺมสฺสุติ เอวมาทิสฺสุ เณทฺถํ ใช้ในความหมายว่า ตัด ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “แต่งตัว แต่งผมและหนวด”^{๑๖๕}

๗) กบฺปิติ ทฺวํกุพฺกบฺปิติ เอวมาทิสฺสุ วิกบฺโป ใช้ในความหมายว่า วิกัป ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “... ๒. ทวํกุลฺกัปปะ (ฉันอาหารเมื่อเงาเลยเวลาเที่ยงไป ๒ องคุลีได้)”^{๑๖๖}

๘) อตฺถิ กบฺปิ นิปฺชชิตฺตุนฺติ เอวมาทิสฺสุ เลโส ใช้ในความหมายว่า เลส ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “มีข้ออ้างที่จะนอนได้”^{๑๖๗}

๑๐) เกวลกบฺปิ เวฬุวัน โสภาเสตฺวาติ เอวมาทิสฺสุ สมฺนตภาโว กัปปคัพฺพทฺธิ ใช้ในความหมายว่า โดยรอบ ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “เปล่งรัศมีให้สว่างทั่วพระเวฬุวัน”^{๑๖๘}

(๔) วิเคราะห์ศัพท์ว่า อาทิจฺโจ มีอธิบายว่า

๑) อาทิจฺโจติ อทิตฺติยา ปุตฺโต ชื่อว่าพระอาทิตย์ เพราะเป็นบุตรของพระนางอาทิตติ

๒) มหฺนต มณฺทลฺมสฺสาติ มณฺทลฺลิมา พฺระอาทิตฺย ชื่อว่ามีมณฑลใหญ่ เพราะวิเคราะห์ว่า มีมณฑลใหญ่^{๑๖๙}

วิเคราะห์ศัพท์ในสารัตถสมุจฺจปริสฺทิทฺฐสํกฺหะ

วิเคราะห์ศัพท์ในสารัตถสมุจฺจปริสฺทิทฺฐสํกฺหะ กล่าวถึงการวิเคราะห์ศัพท์ในสารัตถสมุจฺจปริสฺทิทฺฐสํกฺหะในคัมภีร์สารัตถสมุจฺจยจตุภาณวารอรรถกถา ผู้วิจัยจะได้นำเสนอพอเป็นตัวอย่างดังต่อไปนี้

(๑) วิเคราะห์ศัพท์ว่า สวโก มีอธิบายว่า

๑) อตฺตโน ฌมฺมเทสฺนายน สวณฺเต ชาตฺตา สวเก ชื่อว่าสวาก เพราะเกิดขึ้นในที่สูงสุดแห่งการพึงธรรมเทศนาของตน

๒) สิฏฺขาตฺตยสฺสเน รตฺตตา สสเน รเต ชื่อว่าผู้ยินดีในศาสนา เพราะยินดีในคำสั่งสอนคือไตรสิกขา^{๑๗๐}

(๒) วิเคราะห์ศัพท์ว่า มาตาปิตโร มีอธิบายว่า

๑) มาตาติ ชนิกา เวทิตฺตฺวา ญฺญิผู้ให้เกิด พึงทราบวามารดา

^{๑๖๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๘๗/๔๑๘.

^{๑๖๔} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๒๔/๒๑๘.

^{๑๖๕} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๖๕/๔๓๓.

^{๑๖๖} วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๔๖/๓๙๓

^{๑๖๗} อง.อ. (ไทย) ๒๓/๘๐/๔๐๒.

^{๑๖๘} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๙๔/๑๐๐.

^{๑๖๙} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๓๙.

^{๑๗๐} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๖๕.

๒) ปีตาติ ชนโกเยว เวทิตพโพ ชายผู้ให้เกदनันท์เยว พึงทราบว่าเป็นบิดา
 ๓) ชินณกั สรีรสถิตาย ชื่อว่า ผู้แก่เฒ่า เพราะความเป็นผู้มีสรีระหยาบยาน
 ๓) คตโยพพณ โภยพนาตักกเมน ชื่อว่า ผ่านวัยหนุ่มไปแล้ว เพราะก้าวล่วงความเป็นหนุ่มสาว คือ มีวัย ๘๐ ปี หรือ ๙๐ ปี ซึ่งไม่สามารถเพื่อทำการงานทั้งหลายด้วยตนเอง^{๑๗๑}

(๔) วิเคราะห์ศัพท์ว่า สมณพราหมโณ มืออธิบายว่า

๑) ปาปานิ พาทิตตตา พหราหมณิ ผู้ซื้อพราหมณ์ เพราะเป็นผู้ลอบบาปทั้งหลายแล้ว

๒) สมิตตตา สมณิ ชื่อว่า สมณะ เพราะเป็นผู้สงบแล้ว^{๑๗๒}

(๕) วิเคราะห์ศัพท์ว่า สุราธุดโต มืออธิบายว่า

๑) สพพมปิ อตตโน สนตกั นิกขิปิตวา สุราปานปมตโต สุราธุดโต ชื่อว่า เป็นนักเลงสุรา เพราะเป็นผู้ทิ้งของที่มิอยู่ของตนแม่ทั้งหมดแล้ว ประกอบการดื่มสุรา

๒) นิวตถสาฎกมปิ นิกขิปิตวา ชุตกัพนมมยุตโต อุกขธุดโต ชื่อว่า เป็นนักเลงการพนัน เพราะเป็นผู้ทิ้งแม่ผ้าที่ตนนุ่งประกอบการเล่นการพนัน^{๑๗๓}

(๖) วิเคราะห์ศัพท์ว่า อปโปโกโค มืออธิบายว่า

๑) อปโปโกโค นาม สนนิจิตานั จ โภคานั อายมุขสส จ อภาวโต ชื่อว่า มีโรคทรัพย์น้อย เพราะไม่มีโรคทรัพย์ทั้งหลายที่สะสมไว้ และเพราะไม่เป็นทางเจริญแห่งโรคทรัพย์^{๑๗๔}

(๗) วิเคราะห์ศัพท์ว่า วิตตัม มืออธิบายว่า

๑) ปีตี กโรตตี วิตตัม ชื่อว่า ทรัพย์เครื่องปลื้มใจ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ทำความปลื้มใจ^{๑๗๕}

(๘) วิเคราะห์ศัพท์ว่า ปฏีรูปการี มืออธิบายว่า

๑) เทสกาลาทีนิ อหาเปตวา โลกียสส โลกุตตรสส วา ธนสส ปฏีรูปิ อธิคมุปายั กโรตตี ปฏีรูปการี ชื่อว่า ปฏีรูปการี เพราะบุคคลนั้นไม่ทำประโยชน์ทั้งหลายมีทैसे กาละ เป็นต้นให้เสียไป ย่อมกระทำอุบายเป็นเครื่องบรรลुทรัพย์ที่เป็นโลกียะและโลกุตระ ตามสมควร เพราะเหตุนี้บุคคลนั้น^{๑๗๖}

(๙) วิเคราะห์ศัพท์ว่า มกขี มืออธิบายว่า

๑) ปุณจตตี มกขี ชื่อว่า มกขี เพราะเป็นผู้ลบหลู่

๒) ปาโป จ โส มกขี จาติ ปาปมกขี ชื่อว่า ปาปมกขี เพราะเป็นผู้ทั้งเลวทั้งลบหลู่

๓) มายาวีติ อตตนิ วิชขมานโทสปฏิจฉาทนลกขณาย มายาย สมณนาคโต ชื่อว่า มายาวี เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยมายา มีการปกปิดโทษอันมีอยู่ในตนเป็นลักษณะ^{๑๗๗}

^{๑๗๑} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๗๗.

^{๑๗๒} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๗๘.

^{๑๗๓} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๗๙.

^{๑๗๔} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๘๐.

^{๑๗๕} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๘๔.

^{๑๗๖} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๘๕.

^{๑๗๗} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๔๐๖.

(๑๐) วิเคราะห์ศัพท์ว่า พืช มีอธิบายว่า

๑) วิรุณฐฐณ พืช ชื่อว่า พืช เพราะมีความหมายว่างอกขึ้น^{๑๗๘}

(๑๑) วิเคราะห์ศัพท์ว่า ปญญา มีอธิบายว่า

๑) ปชานาติ เอตาย ปุคฺคโล สยํ วา สา ปชานาติติ ปญญา ชื่อว่า ปัญญา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องรู้ชัดของบุคคล^{๑๗๙}

(๑๒) วิเคราะห์ศัพท์ว่า หิริ มีอธิบายว่า

๑) หิริยติ เอตาย ปุคฺคโล สยํ วา หิริยติ อกุสลปวตฺตี ชิคฺขจฺจติติ หิริ ชื่อว่า หิริ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องละอายของบุคคล^{๑๘๐}

(๑๓) วิเคราะห์ศัพท์ว่า มโน มีอธิบายว่า

๑) มุนาติติ ชื่อว่า มโน เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ย่อมรู้^{๑๘๑}

(๑๔) วิเคราะห์ศัพท์ว่า สติ มีอธิบายว่า

๑) สรติ เอตาย จิรตาทิมตถํ ปุคฺคโล สยํ วา สรติติ สติ ชื่อว่า สติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องระลึกถึงประโยชน์ที่ทำไว้แล้วนานได้ของบุคคล^{๑๘๒}

(๑๕) วิเคราะห์ศัพท์ว่า นิพพาน มีอธิบายว่า

๑) โยเคหิ เขมตฺตา โยคฺกุเขมนฺติ นิพฺพานํ นิพฺพาน เรียกว่า เกษมจากโยคะ เพราะนิพพานเป็นธรรมเกษมจากโยคะทั้งหลาย

๒) ตํ อธิกฺตวา วาหียติ อภิมุขํ วา วาหียติติ อธิวาหนํ (นิพพาน) นิพพานนั้น ชื่อว่า อธิวาหนะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า อันบุคคลบรรลุแล้ว ย่อมนำมา หรือว่า ย่อมถูก นำไปเฉพาะหน้า การนำไปถึงแดนเกษมจากโยคะ^{๑๘๓}

(๑๖) วิเคราะห์ศัพท์ว่า มหะสิโน มีอธิบายว่า

๑) มหฺนฺตานํ สีสฺสขณฺธาทีนํ คุณานํ เอสนโต มหะสิ ชื่อว่า ผู้แสวงหาคุณอันใหญ่ เพราะแสวงหาคุณทั้งหลายมีศีลชั้นนี้เป็นต้นอันใหญ่

๒) ปริกฺขินสพฺพาสวตฺตา ชีณาสวํ ชื่อว่า พระชีณาสพ เพราะความเป็นผู้มีอาสวะทั้งปวงสิ้นหมดแล้ว

๓) หตฺถปาทกุกฺกุจฺจมาที กตฺวา วุปฺสนตสพฺพกุกฺกุจฺจตฺตา กุกฺกุจฺจวุปฺสนตํ ชื่อว่า ผู้มีคณองอันสงบแล้ว เพราะความที่พระชีณาสพมีความคณองทั้งปวง ซึ่งทำความคณองมือและคณองเท้าเป็นต้นอันสงบแล้ว^{๑๘๔}

^{๑๗๘} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๔๓๓.

^{๑๗๙} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๔๓๔.

^{๑๘๐} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๔๓๕.

^{๑๘๑} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๔๓๕.

^{๑๘๒} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๔๓๕.

^{๑๘๓} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๔๓๘.

^{๑๘๔} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๔๔๑.

๓.๒.๖ วิธีใช้อุปมา-อุปไมย

อุปมา หมายถึง สิ่งหรือข้อความที่ยกมาเปรียบเทียบ มักใช้คู่กับอุปไมยในประโยค เช่น เรื่องนี้อุปมาฉันใด อุปไมยก็ฉันนั้น

อุปไมย หมายถึง สิ่งหรือข้อความที่พึงเปรียบเทียบกับสิ่งอื่นเพื่อให้เข้าใจแจ่มแจ้ง^{๑๘๕}
ประโยคบาลีว่า

อุปมานุปเมยยานิ สธมมตตํ สียูปมา

สททตถคมา วากยตถ- วิสยาติ จ สา ติธา.

ความว่า ความเป็นสภาพเสมอกันระหว่างอุปมานะ (ตัวเปรียบเทียบ) กับอุปไมย (สิ่งที่รับเปรียบ) ชื่อว่า อุปมา อุปมานั้นแบ่งเป็น ๓ ประเภท คือ **สัททคัมมา** (รู้ด้วยศัพท) **อตถคัมมา** (รู้ด้วยอรรถ) และ**วากยัตถวิสยา** (มีความของพากย์เป็นวิสัย)

คานานี้แสดงเรื่อง**อุปมาลังการ** คือ การเปรียบเทียบ ท่านกล่าวว่า ภาวะที่วัตถุอันเป็นตัวเปรียบเทียบและวัตถุที่รับเปรียบ มีสภาพเสมอกัน หมายความว่า นำเอาวัตถุอีกอย่างหนึ่งซึ่งมีลักษณะละม้ายกันมาเปรียบเทียบกับวัตถุอีกอย่างหนึ่ง คำที่นำมาเปรียบ เรียกว่า อุปมานะ สิ่งที่ถูกเปรียบ เรียกว่า อุปไมย เราใช้การเปรียบเทียบเพื่อช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจมากขึ้น สิ่งที่นำมาเปรียบนั้นเป็นสิ่งที่รู้จักกันดีอยู่แล้ว จะช่วยให้คนอ่านเข้าใจสิ่งที่ยังไม่เข้าใจ ตัวอย่างเช่น **เกสรสีโท วยิ พุทฺโธ** (พระพุทธเจ้าทรงเป็นดังไกรสรราชสีห์) ในข้อความนี้ ท่านแสดงความเปรียบเทียบช่วยให้คนเข้าใจว่า พระพุทธเจ้ามีลักษณะอย่างไร บทว่า **พุทฺโธ** เป็นบทอุปไมย ส่วนบทที่นำมาเปรียบเทียบกับ คือ **เกสรสีโท** เป็นบทอุปมานะ มีข้อความอีก ๒ อย่างในประโยคอุปมา คือ อุปมา (ความเปรียบ) คือความเสมอกันระหว่างพระพุทธเจ้ากับไกรสรราชสีห์ ในที่นี้ คือ ความสง่างามองอาจ และอุปมาโชตกะ (คำแสดงความเปรียบ) คือ ดัง ข้อความทั้ง ๔ อย่างนี้ คือ อุปมานะ อุปไมย อุปมา และอุปมาโชตกะ มักปรากฏในประโยคอุปมาเสมอ

อุปมาลังการจำแนกออกเป็น ๓ ประเภท คือ

- ๑) สัททคัมมา รู้ด้วยศัพท คือมีศัพท์ระบุอุปมาปรากฏ เช่น อิว วา ตุลย เป็นต้น
- ๒) อตถคัมมา รู้ด้วยอรรถ คือ ไม่มีศัพท์ระบุอุปมา แต่ความหมายระบุว่าเป็นอุปมา
- ๓) วากยัตถวิสยา มีความของพากย์เป็นวิสัย คือไม่มีศัพท์ระบุอุปมา ไม่มีความบ่งว่าเป็นอุปมา แต่เมื่อรวมความเข้าทั้งประโยคแล้วก็รู้ได้ว่าเป็นอุปมา^{๑๘๖}

ในประโยคอุปมาในภาษาบาลีมีศัพท์ที่ท่านใช้เป็นประโยคอุปมา คือ วยิ (ราวกะ), อิว (เพิงดัง) , แล้ว ยถา (ฉันใด) เป็นต้น ศัพท์เหล่านี้ เรียกตาม วากยสัมพันธ์ว่า อุปมาโชตกะ

สำหรับประโยคอุปไมยนั้น มีศัพท์ที่ใช้อยู่ เช่น ตถา (ฉันนั้น) และ เอว (ฉันนั้น) เรียกว่า อุปไมยโชตกะ

ประโยคอุปมาอุปไมย แสดงให้เห็นถึงความงดงามของภาษา เพิ่มความชัดเจนในประโยคที่ต้องการสื่อความหมายได้มากขึ้น และแสดงให้เห็นถึงความสามารถของผู้รจนาคัมภีร์อีกด้วย คัมภีร์นิกการ มีลักษณะเป็นคาถาประพันธ์ การใช้อุปมาอุปไมยจึงไม่จำเป็นมากนัก บางครั้งที่ใส่

^{๑๘๕} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕, หน้า ๙๕๗.

^{๑๘๖} พระคันทสราภิกวศ์ แปล อธิบาย, สุโพธาลังการมัญชรี, หน้า ๓๖๔-๓๖๕.

เข้ามาเพื่อต้องการรักษาคณะฉันท์ แต่เมื่อสามารถนำศัพท์อื่นมาประกอบคำประพันธ์ได้ชัดเจน ได้
อรรถรสทางภาษาสมบูรณ์ การใช้ประโยคอุปมาอุปไมยจึงไม่จำเป็น

สำหรับเนื้อความร้อยเรียง ที่เรียกว่า ร้อยแก้ว การนำเสนอเรื่องราวบางครั้งเพื่อความ
แจ่มชัด และเข้าใจง่าย จำเป็นต้องมีประโยคอุปมาอุปไมยมาเป็นข้อเปรียบเทียบเพื่อความอลังการทาง
ภาษา

คัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา เป็นคัมภีร์เนื้อความเรียง ประกอบกับมี
คาถาประพันธ์บ้างประปรายเพื่อความสมนัย ลักษณะใกล้เคียงกับการแต่งกระทู้ ที่จำเป็นต้องมี
คาถาประพันธ์มาเชื่อมเพื่อความสมนัย ที่สำคัญ คือ สามารถเดินเนื้อหาต่อไปได้

ในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา ประโยค อุปมาอุปไมย ผู้วิจัยจะได้นำมา
แสดงประกอบคำอธิบาย ดังนี้

๑) นานาคณวิสวนโต ปทุมิม วิกสนภูฐาน พุทโธ^{๑๘๗} ชื่อว่าพุทฺธ เพราะมี
ความหมายว่าเบิกบาน เพราะเบิกบานด้วยพระคุณนานาประการ เหมือนดอกปทุมบาน

๒) นิททาทุกขวิพุทโธ ปุริโส วีย สพพกิเลสนิททาทุกขวิพุทฺธตตา พุทโธ^{๑๘๘} ชื่อว่า
ทรงตื่นแล้วเหตุสิ้นกิเลสดูความหลับทุกอย่าง เหมือนบุรุษตื่นเพราะสิ้นความหลับ

๓) ปุณณจนโท วีย พุทโธ พระพุทฺธเจ้าเปรียบเหมือนพระจันทร์เพ็ญ^{๑๘๙}

๔) จนทกิริณนิโคร วีย ธมโม พระธรรมเปรียบเหมือนกลุ่มรัศมีของพระจันทร์^{๑๙๐}

๕) ปุณณจนทกิริณสมุปปาตติลาโท สโฆ พระสงฆ์เปรียบเหมือนโลกที่เอบอ้อม
ด้วยรัศมีของพระจันทร์เพ็ญที่ทำให้เกิดขึ้น^{๑๙๑}

๖) พาลสุริโย วีย พุทโธ พระพุทฺธเจ้าเปรียบเหมือนดวงอาทิตย์ทอแสงอ่อนๆ^{๑๙๒}

๗) ตสส รติขาลมิว วุตตปกาโร ธมโม พระธรรมดังกล่าวเปรียบเหมือนข่ายรัศมี
ของดวงอาทิตย์นั้น^{๑๙๓}

๘) เตน ตีโรภาวิตนธกาโร โลโก วีย สโฆ พระสงฆ์เปรียบเหมือนโลกที่ดวงอาทิตย์
นั้นกำลังจัดมืดแล้ว^{๑๙๔}

๙) วนทาหกปุริโส วีย พุทโธ พระพุทฺธเจ้าเปรียบเหมือนคนเฒ่า^{๑๙๕}

๑๐) วนทนอกคิ วีย ธมโม พระธรรม เปรียบเหมือนไฟเฒ่า^{๑๙๖}

๑๑) ทพทวนตตา เขตตฎโต วีย สโฆ พระสงฆ์ เปรียบเหมือนภูมิภาค ที่เป็นเขต

^{๑๘๗} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๘๖.

^{๑๘๘} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๘๖.

^{๑๘๙} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๒.

^{๑๙๐} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๒.

^{๑๙๑} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๒.

^{๑๙๒} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๒.

^{๑๙๓} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๒.

^{๑๙๔} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๒.

^{๑๙๕} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๒.

^{๑๙๖} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๒.

นา เพราะเผาป่าเสียแล้ว^{๑๙๗}

๑๒) มหาเมโฆ วีย พุทฺโธ พระพุทฺธเจ้าเปรียบเหมือนเมฆฝนใหญ่^{๑๙๘}

๑๓) สลิลวฤณ วีย ฌมโโม พระธรรมเปรียบเหมือนน้ำฝน^{๑๙๙}

๑๔) วฤณินิปาตูปสมิตเรณู วีย ชนปโท สโฆ พระสงฆ์เปรียบเหมือนชนบทที่ระงับ
ละอองฝุ่นเพราะฝนตก^{๒๐๐}

๑๕) สุสารถิ วีย พุทฺโธ พระพุทฺธเจ้าเปรียบเหมือนสารถิที่ดี^{๒๐๑}

๑๖) อสสาขานียวินยฺนุปาโย วีย ฌมโโม พระธรรมเปรียบเหมือนอุบายฝึกม้า
อาชาไนย^{๒๐๒}

๑๗) สุวินิตฺตสาขานียสมุโห วีย สโฆ พระสงฆ์เปรียบเหมือนฝูงม้า อาชาไนยที่ฝึก
มาดีแล้ว^{๒๐๓}

๑๘) สพพทิกฺขิสฺสสลฺลทฺตรณโต สลลทฺโต วีย พุทฺโธ พระพุทฺธเจ้าเปรียบเหมือน
ศัลยแพทย์ [หมอผ่าตัด] เพราะทรงถอนลูกศรคือทิกฺขิสฺสได้หมด^{๒๐๔}

๑๙) สลฺลทฺตรณฺนุปาโย วีย ฌมโโม พระธรรมเปรียบเหมือนอุบายที่ถอนลูกศรออก
ได้^{๒๐๕}

๒๐) สมุทฺธกฺขสฺสโล วีย ชโน สมุทฺธกฺขทิกฺขิสฺสโล สโฆ พระสงฆ์ผู้ถอนลูกศรคือทิกฺขิสฺส
ออกแล้ว เปรียบเหมือนคนที่ถูกถอนลูกศรออกแล้ว^{๒๐๖}

๒๑) โมหปฺภูลสมุปฺปาณฺนโต สลากา วีย พุทฺโธ พระพุทฺธเจ้าเปรียบเหมือนจักษุ
แพทย์ เพราะทรงลอกฟุ้งขึ้นโหมะออกได้แล้ว^{๒๐๗}

๒๒) ปฺภูลสมุปฺปาณฺนุปาโย วีย ฌมโโม พระธรรมเปรียบเหมือนอุบายเครื่องลอก
ฟุ้ง [ตา]^{๒๐๘}

๒๓) สมุปฺปาณฺนิตฺตปฺปโล วีย วิปฺปสนฺนโลจโน ชโน สมุปฺปาณฺนิตฺตโมหปฺปโล วิปฺปสนฺน
ญาณโลจโน สโฆ พระสงฆ์ผู้มีพ้นขึ้นตาอันลอกแล้ว ผู้มีดวงตาคือญาณอันสดใส เปรียบเหมือนคนที่
ลอกฟุ้งตาแล้ว มีดวงตาสดใส^{๒๐๙}

^{๑๙๗} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๒.

^{๑๙๘} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๒.

^{๑๙๙} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๒.

^{๒๐๐} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๒.

^{๒๐๑} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๒.

^{๒๐๒} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๒.

^{๒๐๓} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๒.

^{๒๐๔} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๒.

^{๒๐๕} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๒.

^{๒๐๖} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๒.

^{๒๐๗} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๒.

^{๒๐๘} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๒.

^{๒๐๙} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๒.

๒๔) สานุสยกิเลสพยาธิหรณสมตถตาย กุสโล เวชโซ วีย พุทฺโธ พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนแพทย์ ผู้ฉลาด เพราะทรงสามารถกำจัดพยาธิคือกิเลสพร้อมทั้งอนุสัยออกได้^{๒๑๐}

(๒๕) สมมาปยุตฺตเกสชชมิว ธมฺโม พระธรรมเปรียบเหมือนเภสัชยาที่ทรงปรุงถูกต้องแล้ว^{๒๑๑}

๒๖) เกสชชปิยเคน สมฺปสนฺตพยาธิ วีย ชนสมฺทาโย สมฺปสนฺตกิเลสพยาธฺยอนุสโย สฺโฆ พระสงฆ์ผู้มีพยาธิคือกิเลสและอนุสัยอันระงับแล้ว เปรียบเหมือนหมู่ชนที่พยาธิระงับแล้วเพราะประกอบยา^{๒๑๒}

๒๗) สุเทสโก วีย พุทฺโธ พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนผู้ชี้ทาง^{๒๑๓}

๒๘) สมคฺโค วีย เขมฺนตฺถุมิ วีย จ ธมฺโม พระธรรมเปรียบเหมือนทางดี และเหมือนพื้นในที่ปลอดภัย^{๒๑๔}

๒๙) เขมฺนตฺถุมิปปตฺโต วิจ สฺโฆ พระสงฆ์เปรียบเหมือนผู้เดินทางถึงที่ปลอดภัย^{๒๑๕}

๓๐) สุนาวิกโก วีย พุทฺโธ พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนนายเรือที่ดี^{๒๑๖}

๓๑) นาวา วีย ธมฺโม พระธรรมเปรียบเหมือนเรือ^{๒๑๗}

๓๒) ปารปตฺตสมปตฺติโก วีย ชโน สฺโฆ พระสงฆ์เปรียบเหมือนชนผู้เดินทางถึงฝั่ง^{๒๑๘}

๓๓) หิมคิริ วีย พุทฺโธ พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนป่าหิมพานต์^{๒๑๙}

๓๔) ตปฺปโกวสธมิว ธมฺโม พระธรรมเปรียบเหมือนโอสถยาที่เกิดแต่ป่าหิมพานต์^{๒๒๐}

๓๕) โอสโรปโกเคน นิรามโย ชโน วีย สฺโฆ พระสงฆ์เปรียบเหมือนชนผู้ไม่มีโรคเพราะใช้ยา^{๒๒๑}

๓๖) ธนโท วีย พุทฺโธ พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนผู้ประทานทรัพย์^{๒๒๒}

๓๗) ธนมิว ธมฺโม พระธรรมเปรียบเหมือนทรัพย์^{๒๒๓}

^{๒๑๐} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๒.

^{๒๑๑} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๒.

^{๒๑๒} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๒.

^{๒๑๓} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๒.

^{๒๑๔} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๒.

^{๒๑๕} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๒.

^{๒๑๖} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๒.

^{๒๑๗} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

^{๒๑๘} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

^{๒๑๙} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

^{๒๒๐} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

^{๒๒๑} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

^{๒๒๒} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

^{๒๒๓} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

๓๘) ยถาธิปายํ ลพฺพธโน ชโน วีย สมฺมาลพฺพธอริยธโน สโฆ พระสงฆ์ผู้ได้อริยทรัพย์มาโดยชอบ เปรียบเหมือนชนผู้ได้ทรัพย์ตามที่ประสงค์^{๒๒๔}

๓๙) นิธิสฺสโก วีย พุทฺโธ พระพุทฺธเจ้าเปรียบเหมือนผู้ซึ่งขุมทรัพย์^{๒๒๕}

๔๐) นิธิ วีย ธมฺโม พระธรรมเปรียบเหมือนขุมทรัพย์^{๒๒๖}

๔๑) นิธิปฺตโต วีย ชโน สโฆ พระสงฆ์เปรียบเหมือนชนผู้ได้ขุมทรัพย์^{๒๒๗}

๔๒) อภยโท วีย พุทฺโธ พระพุทฺธเจ้าผู้เปรียบเหมือนเป็นวีรบุรุษผู้ประทานความไม่มีภัย^{๒๒๘}

๔๓) อภยมิว ธมฺโม พระธรรมเปรียบเหมือนไม่มีภัย^{๒๒๙}

๔๔) สมฺปตฺตาทโย วีย ชโน อจฺจนตปฺตตาทโย สโฆ พระสงฆ์ผู้ล่วงภัยทุกอย่างเปรียบเหมือนชนผู้ถึงความไม่มีภัย^{๒๓๐}

๔๕) อสฺสาสโก วีย พุทฺโธ พระพุทฺธเจ้าเปรียบเหมือนผู้ปลอดภัย^{๒๓๑}

๔๖) อสฺสาโส วีย ธมฺโม พระธรรมเปรียบเหมือนการปลอดภัย^{๒๓๒}

๔๗) อสฺสตุถฺชโน วีย สโฆ พระสงฆ์เปรียบเหมือนชนผู้ถูกปลอดภัย^{๒๓๓}

๔๘) สุมิตฺโต วีย พุทฺโธ พระพุทฺธเจ้าเปรียบเหมือนมิตรดี^{๒๓๔}

๔๙) หิตฺูปเทโส วีย ธมฺโม พระธรรมเปรียบเหมือนคำสอนที่เป็นहितประโยชน์^{๒๓๕}

๕๐) หิตานฺไยเคน ปตฺตสทฺตโถ วีย ชโน สโฆ พระสงฆ์เปรียบเหมือนชนผู้ประสบประโยชน์ตน เพราะประกอบहितประโยชน์^{๒๓๖}

๕๑) รตนาโกโร วีย พุทฺโธ พระพุทฺธเจ้าเปรียบเหมือนบ่อเกิดทรัพย์^{๒๓๗}

๕๒) รตนสาโร วีย ธมฺโม พระธรรมเปรียบเหมือนทรัพย์ที่เป็นสาระ^{๒๓๘}

๕๓) รตนสารูปโกคี วีย ชโน สโฆ พระสงฆ์เปรียบเหมือนชนผู้ใช้ทรัพย์ที่เป็นสาระ^{๒๓๙}

^{๒๒๔} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

^{๒๒๕} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

^{๒๒๖} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

^{๒๒๗} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

^{๒๒๘} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

^{๒๒๙} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

^{๒๓๐} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

^{๒๓๑} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

^{๒๓๒} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

^{๒๓๓} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

^{๒๓๔} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

^{๒๓๕} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

^{๒๓๖} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

^{๒๓๗} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

^{๒๓๘} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

^{๒๓๙} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

๕๔) ราชกุมารนหาปโก วีย พุทโธ พระพุทเจ้าเปรียบเหมือนผู้ทรงสร่งสนาน
พระราชกุมาร^{๒๔๐}

๕๕) สีนานสลิล วีย ฌโม พระธรรมเปรียบเหมือนน้ำที่สนานตลอดพระเศียร^{๒๔๑}

๕๖) สุนหาตราชกุมารวคโค วีย สทธมมสลิลสีนาโต สโฆ พระสงฆ์ผู้สร่งสนานดี
แล้วด้วยน้ำคือพระสัทธรรม เปรียบเหมือนหมู่พระราชกุมารที่สร่งสนานดีแล้ว^{๒๔๒}

๕๗) อลงการโก วีย พุทโธ พระพุทเจ้าเปรียบเหมือนช่างผู้ทำเครื่องประดับ^{๒๔๓}

๕๘) อลงกาโร วีย ฌโม พระธรรมเปรียบเหมือนเครื่องประดับ^{๒๔๔}

๕๙) อลงกตราชปุตตคโค วีย สทธมมาลงกโต สโฆ พระสงฆ์ผู้ประดับด้วยพระ
สัทธรรมเปรียบเหมือนหมู่พระราชโอรสที่ทรงประดับแล้ว^{๒๔๕}

๖๐) จนทนรูกโข วีย พุทโธ พระพุทเจ้าเปรียบเหมือนต้นจันทน์^{๒๔๖}

๖๑) ตปปภาวจนทมิว ฌโม พระธรรมเปรียบเหมือนกลิ่นอันเกิดแต่ต้นจันทน์
นั้น^{๒๔๗}

๖๒) จนทูปโกเคน สนตปริฬาโ ชโน วีย สทธมมูปโกเคน อจจนสนตปริฬาโ
สโฆ พระสงฆ์ผู้ระงับความเร่าร้อนได้สิ้นเชิง เพราะใช้พระสัทธรรม เปรียบเหมือนชนผู้ระงับความร้อน
เพราะใช้จันทน์^{๒๔๘}

๖๓) ฌมมทายชชสมปทานโก ปิตา วีย พุทโธ พระพุทเจ้าเปรียบเหมือนบิดา
มอบมรดกโดยธรรม^{๒๔๙}

๖๔) ทายชช วีย ฌโม พระธรรมเปรียบเหมือนมรดก^{๒๕๐}

๖๕) ทายชชหโร ปุตตวคโค วีย สทธมมทายชชหโร สโฆ พระสงฆ์ผู้สืบบมรดกคือ
พระสัทธรรม เปรียบเหมือนพวกบุตรผู้สืบบมรดก^{๒๕๑}

๖๖) วิกสิตปทุมโม วีย พุทโธ พระพุทเจ้าเปรียบเหมือนดอกปทุมที่บ้าน^{๒๕๒}

๖๗) ตปปภามธ วีย ฌโม พระธรรมเปรียบเหมือนน้ำหวานที่เกิดจากดอกปทุมที่
บ้านนั้น^{๒๕๓}

^{๒๔๐} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

^{๒๔๑} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

^{๒๔๒} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

^{๒๔๓} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

^{๒๔๔} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

^{๒๔๕} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

^{๒๔๖} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

^{๒๔๗} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

^{๒๔๘} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

^{๒๔๙} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

^{๒๕๐} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

^{๒๕๑} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

^{๒๕๒} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

^{๒๕๓} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

๖๘) ตบุปโกคี มธุกรโคณ วีย สโฆ พระสงฆ์เปรียบเหมือนหม่อมมรที่ดูตกิน
น้ำหวานนั้น^{๒๕๔}

๖๙) ปณญา หิ เสฏฐา กุสลา วทนติ นกขตตราชาวิว ตารกาน^{๒๕๕} ผู้ฉลาด
ทั้งหลายกล่าวว่า ปัญญาแลประเสริฐที่สุดดุจดวงจันทร์ราชาแห่งนักษัตรประเสริฐกว่าดวงดาว
ทั้งหลาย

๗๐) ยถา หิ พราหมณสุส อีสา ยุคนงคฺลฺ สนธาเรติ, เอวฺ เอวฺ ภควโตปิ หิริ โลกีย
โลกุตตรปณญาสงขาตํ ยุคนงคฺลฺ สนธาเรติ^{๒๕๖} เปรียบเหมือนงอนไถของพราหมณ์ ย่อมค้าแอกและไถ
ไว้ ฉนฺใด หิริแม้ของพระผู้มีพระภาค ก็ฉนนั้น ชื่อว่า ย่อมทรงไว้ซึ่งแอกและไถกล่าวคือ โลกียปัญญา
และโลกุตตรปัญญา

จากเนื้อความกล่าวมาข้างต้น สรุปได้ว่า ท่านพระอโนมทสสี ได้รวบรวมประโยคอุปมา-
อุปไมยมาแสดงไว้ในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา เพื่อให้เกิดความเข้าใจ แม้พระ
สัมมาสัมพุทธเจ้าซึ่งเป็นผู้ฝึกมนุษย์ชั้นเลิศ ทรงฝึกพุทธบริษัทให้เข้าใจชัดด้วยอุปมาอุปไมย เพราะสิ่งที่
เป็นนามธรรมไม่สามารถที่จะให้เกิดความชัดเจนเหมือนรูปธรรม ในการอธิบาย ก็จำเป็นที่จะต้อง
นำเอาสิ่งซึ่งคนรู้จักมาเปรียบเทียบกับอีกสิ่งหนึ่งที่คนไม่เข้าใจจะสามารถทำให้ผู้ฟังเข้าใจง่ายขึ้น

๓.๒.๗ วิธีใช้ฉันทลักษณ์

ลักษณะการเรียบเรียงและภาษาของคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา กล่าวถึง
ลักษณะการเรียบเรียงเนื้อความเป็นร้อยกรอง ผู้วิจัยจะได้นำเสนอต่อไปนี้

คำว่า ปัชชะ แปลว่า ร้อยกรอง^{๒๕๗} เรียก คาทาบ้าง หมายถึง คัมภีร์สารัตถสมุจจย
จตุภาณวารอรรถกถาที่แต่งด้วยคาถาล้วนๆ มีบทประพันธ์ประเภทร้อยกรอง ในพระบาลีเรียกว่า คาทา
ในสหทศศาสตร์เรียกว่า ฉันท หรือ ฉันทลักษณ์ หรือตำราฉันท บทประพันธ์ประเภทนี้ ท่านผู้รจนา
นิยมใช้คำศัพท์ที่มีเสียงไพเราะ มักจะวางเรื่อง สิลิล ธนิต ตลอดจนคณะฉันทต่างๆ โดยมากรจนารขึ้น
เพื่อใช้ขับขาน ย่อความ ท่องจำ และสาธยายเป็นต้น ดังผู้วิจัยจะได้นำเอาบทประพันธ์ในลักษณะ
ร้อยกรอง มาเป็นตัวอย่างไว้ดังนี้

(๑) ปฐยาวัตร^{๒๕๘} หมายถึง ปฐยาวัตร เป็นชื่อฉันทชนิดหนึ่ง ซึ่งกำหนดด้วยอักษร ๓๒ คำ
มี ๔ บาท บาทละ ๘ คำ, ปฐยาพฤต หรือ อัษฎกฉันท ก็เรียก. (ป. ปฐยาวัตร). ราชบัณฑิตยสถาน
เป็นต้น

ปฐยาวัตร แปลว่า คาทาที่สวดเป็นทำนองจตุราวัตร คือ หยุดทุก ๔ คำ มีวิเคราะห
ว่า ปจิตพพโต ปฐยา จ สา จตุราวตเตน ปวิตตพพโต วตตณฺจาติ ปฐยาวัตร

^{๒๕๔} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๙๓.

^{๒๕๕} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๔๓๔

^{๒๕๖} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๔๕

^{๒๕๗} พระคันธสราภิวังศ, สุโพธลังการมัญชรี, หน้า ๑๔

^{๒๕๘} พระเทพปริยัติโมลี (ทองดี สุรเตโช), หลักการแต่งฉันทภาษามคร ป.ธ. ๘, (กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๓๒), หน้า ๑๖.

ฉันทน์ กำหนดบาทหนึ่งมี ๘ อักษร กำหนดคณะเพียง ๒ คณะ คือ ยะ คณะ กับ ชะ คณะ โดยมีกฎเกณฑ์ ที่พึงทำความเข้าใจ ดังนี้

๑) อักษร (คำ) ตัวต้น และตัวท้ายของทุกบาท ไม่นับเข้าเป็นคณะเรียกว่า “อักษรลอย” จะมีเสียงเป็นครุหรือลหุก็ได้ ไม่มีข้อห้าม

๒) ห้ามลง นะ คณะ (สมุณี) และ สะ คณะ (สุคโต) ในตำแหน่งอักษรที่ ๒ - ๓ - ๔ ของทุก ๆ บาท อีก ๖ คณะใช้ลงในตำแหน่งนี้ได้ตามถนัดแต่พึงระวัง อย่างนับอักษรที่ ๑ ซึ่งเป็นอักษรลอยในทุกบาทเข้าใน นะ คณะ และ สะ คณะ ด้วย เพราะได้รับคำยกเว้นไม่นับเข้าเป็นคณะอยู่แล้ว จำง่าย ๆ และสังเกตง่าย ๆ ว่า “อักษรที่ ๑ และที่ ๓ ของทุกบาทในฉันทน์นี้ ห้ามมีเสียงสันติดกันทั้ง ๒ อักษร” ทั้งนี้เพราะ นะ คณะ และ สะ คณะ มีเสียงซ้ำกัน ๒ คำ แรก คือ สมุณี สุคโต ดังนั้น อักษรที่ ๒ และที่ ๓ จะต้องเป็นครุ ตัวใดตัวหนึ่ง จะอยู่หน้าหรือท้ายก็ได้ เช่น อิติ เต ภิกขโว... สมังคล... สมุหุตต... เช่นนี้ใช้ได้ แต่ว่า โส ภควตา... อิติปิ โส ตั สมุหุตต..... เช่นนี้ใช้ไม่ได้ ถือเป็นผิดกฎเกณฑ์

๓) ลง ยะ คณะ (มเหสี) ในอักษรที่ ๕ - ๖ - ๗ ของบาทที่ ๑ และบาทที่ ๓ ซึ่งอยู่ปีกซ้ายมือเวลาเขียน จำง่าย ๆ ว่า “อักษรที่ ๕ - ๖ - ๗ ในบาทขอน ต้องมีเสียง สั้น - ยาว - ยาว” เสมอเช่น มโนปุพพคมมา ธมมา... มนสา เจ ปทภูเจเน... อตตาทิ อตตโน นาโถ เป็นต้น

๔) ลง ชะ คณะ (มุนินท) ในอักษรที่ ๕ - ๖ - ๗ ของบาทคู่ คือ บาทที่ ๒ และบาทที่ ๔ ซึ่งอยู่ทางซีกขวามือเวลาเขียน จำง่าย ๆ ว่า “อักษรที่ ๕ - ๖ - ๗ ในบาทคู่ต้องมีเสียง สั้น - ยาว - สั้น” เสมอ เช่น มโนเสฏฐา มโนมยา... ภาสติ วา กโรติ วา... โก หิ นาโถ ปโร สียา เป็นต้น

เพื่อความเข้าใจฉันทลักษณ์ในคัมภีร์สารัตถสมุจยจตุภาณวารอรรถกถา ผู้วิจัยขอใส่ลำดับเลข ตัวอย่างบทประพันธ์แบบปฐยาวัตรในคัมภีร์สารัตถสมุจยจตุภาณวารอรรถกถา ดังต่อไปนี้

ลักษณะปฐยาวัตรฉันทน์

วิสมบาท									สมบาท									
คณะ			ห้าม น-ส-คณะ			ย-คณะ					ห้าม น-ส-คณะ			ช-คณะ				
พยางค์	๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	๘	๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	๘		
สูตร ^{๓๔}	ส	เม	สุ	สิน	จุ	โต	เข	น	ปจ	ยา	วต	ตัม	ป	กิต	ติ	ตัม		
สัญลักษณ์	๐	๐	๐	๐	๑	๒	๒	๐	๐	๐	๐	๐	๑	๒	๑	๐		

ตัวอย่างปฐยาวัตรฉันทน์เช่น

๑)

อิม สมุจจินนเตน
เตน โลโกปิ สพโพย

ยัม ปุณณัม ปสุตัม มยา
ชิปปัม ปาเตตุ นิพพุตัม^{๒๕๙}

^{๒๕๙} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๔๖.

แปลว่า

ด้วยบุญที่ข้าพเจ้า (พระอโนมทัสสี) ได้รวบรวมคัมภีร์นี้ส่งสมไว้แล้ว ขอให้
สัตว์โลกนี้แม้ทั้งหมดจงบรรลुพระนิพพานโดยเร็วพลันเถิด

๒)

อเนน ตุสสีโต หุตวา

ตุสสีเต ธมมปีติยา

ตโต เกตุมตี คนตวา

มตี โลกุตตโร ลเภติ.^{๒๖๐}

แปลว่า

ด้วยธรรมปีตินี้ ภิกษุนี้เป็นผู้ยินดีแล้วในภพชั้นดุสิต จากนั้นพึงไปยังเกตุ
มตีแล้วได้บรรลุธรรมอันเป็นโลกุตตระ

(๒) วสันตติลกฉันท

ลักษณะวสันตติลกฉันท

ว	ต	ว	ส	น	ต	ติ	ล	กา	ต	ภ	ชา	ช	คา	โค
๒	๒	๑	๒	๑	๑	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๑	๒	๒
ต			ภ			ช			ช			ค	ค	

ประโยคควรจำ วุตตา วสันตติลกา ตภชา ชคา, โค, สกกริ.

ความว่า ฉันทที่มี ต ภ ช ช คณะ และครู ๒ พยางค์ ท่านกล่าวว่า วสันตติลก เป็น
สักริฉันท

วสันตติลกฉันท คือ คาถาที่มี ต ภ ช ช คณะ และ ครู ๒ พยางค์ท้าย ในทุกบาท
ของคาถา กล่าวคือ ครุลหมีรูปดังนี้ ๒ ๒ ๑, ๒ ๑ ๑, ๑ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๒ จะเห็นได้ว่า คำว่า
วุต ตา ว (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า สนตติ (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า ลกา ส (๑ ๒ ๑)
เป็น ช คณะ, คำว่า ภชา ช (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ คำว่า ตา เป็น ครู คำว่า โค เป็น ครู

เช่น

โสธํ ทยาสุ ครู เม ชยตีห ปณโณ

อานนทรณญรตนาทิมหายตินโ

นิสสาย ยสส ยตโย หิ ยติสส เตช

โชเตนติ ธมมมตี เสมุสสิโคจรมปิ^{๒๖๑}

แปลว่า

ภิกษุทั้งหลายอาศัยเดชของท่านผู้มีความกรุณาปราณี เป็นครู
ของข้าพเจ้า ผู้มีความชนะในที่นี้ ผู้มีปัญญา ผู้เป็นหัวหน้าภิกษุหมู่ใหญ่มี
พระอานนทวรรัตน^{๒๖๒} เป็นต้น ยังความรู้ในธรรมให้รุ่งเรืองสว่างไสวไปทั่วเขตแดน

^{๒๖๐} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๔๖.

^{๒๖๑} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๔๖.

^{๒๖๒} พระอานนทวรรัตน เป็นผู้แต่งคัมภีร์มูลฎีกา มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕.

๓.๓ วิเคราะห์ความสัมพันธ์ในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถากับคัมภีร์อื่นๆ

วิเคราะห์ความสัมพันธ์ในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถากับคัมภีร์อื่นๆ กล่าวถึงวิเคราะห์ความสัมพันธ์ในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถากับคัมภีร์อื่นๆ โดยแบ่งออกเป็น ความสัมพันธ์กับพระไตรปิฎก ความสัมพันธ์กับอรรถกถา และความสัมพันธ์กับปกรณ์วิเสสวิสุทธิธรรมรค

คัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถานี้ เป็นอรรถกถาที่อธิบายบทพระปริตรจตุภาณวาร โดยยกหรือนำเอาข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์อื่นๆ เช่น พระไตรปิฎก อรรถกถา และปกรณ์วิเสสมาเป็นบทตั้งอธิบาย นำมาขยายความที่ตนอธิบายไว้ และนำมายืนยันคำอธิบายของตนเอง ผู้วิจัยจะได้นำเสนอในลักษณะที่ตรงกัน เชื่อมโยงกัน สอดคล้องกัน ดังต่อไปนี้

๓.๓.๑ ความสัมพันธ์กับพระไตรปิฎก

ความสัมพันธ์กับพระไตรปิฎก กล่าวถึงความสัมพันธ์คัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถากับพระไตรปิฎก ที่ท่านอนมทัสสี ยกมาเป็นบทตั้งสนับสนุนความที่ท่านอธิบาย โดยแบ่งออกเป็น ความสัมพันธ์กับพระวินัยปิฎก ความสัมพันธ์กับพระวินัยปิฎก และความสัมพันธ์กับพระวินัยปิฎก ผู้วิจัยจะได้นำเสนอดังต่อไปนี้

๑) ความสัมพันธ์ระหว่างพระวินัยปิฎกกับคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา ผู้แต่งได้ประมวลเนื้อหาจากพระวินัยปิฎกบางส่วน โดยยกข้อความในพระวินัยปิฎกเข้ามาสัมพันธ์กับคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา เช่น ในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา กล่าวถึงการบรรพชาและอุปสมบทเป็นเช่นไร ว่า กสฺมา ปพฺพชฺชตถณฺจ อุปสมฺมตถณฺจ.^{๒๖๓} ปัญหาว่า กล่าวเพราะเหตุไร วิสัชนาว่า เพื่อบรรพชา และเพื่ออุปสมบท.

ท่านพระอนมทัสสีได้ยกข้อความจากพระวินัยปิฎกมาอธิบายถึงการบรรพชาอุปสมบท เพื่อให้ข้อความที่ยกไว้ชัดเจนยิ่งขึ้นและสนับสนุนเนื้อหาความเรื่องการบรรพชา อุปสมบท ว่า ยถา “เอวณฺจ ปน ภิกฺขเว ปพฺพาเซตฺตพฺโพ อุปสมฺมาเตตฺตพฺโพ. ปจฺมํ เกสมสฺสุ โอิหฺราเปตฺวา กาสายานิ วตฺถานิ อจฺฉาทาเปตฺวา เอกํสํ อุตฺตราสงฺคํ การาเปตฺวา ภิกฺขุณฺ ปาเท วณฺทาเปตฺวา อุกฺกุฏิกํ นิสีทาเปตฺวา อณฺชลิ ปคฺคณฺหาเปตฺวา เอวํ วเทหิตี วตฺตพฺโพ พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ, ฌมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ, สํมํ สรณํ คจฺฉามิ.”

แปลว่า

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็แลอุปสมบทาเปกษะอันภิกษุพึงให้บรรพชาอุปสมบทอย่างนี้ ข้อแรก ให้ปลงผมและหนวด ให้ครองผ้ากาสายะ ให้ทำผ้าห่ม เฉวียงว่า ให้ไหว้เท้า ภิกษุทั้งหลาย ให้นั่งกระหย่ง ให้ประคองอัญชลี (ประนมมือ) พึงสอนให้ว่าตามอย่างนี้ว่า พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ, ฌมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ, สํมํ สรณํ คจฺฉามิ.^{๒๖๔}

๒) พระอนมทัสสี อธิบายการวิธีการเข้าถึงสรณะตรัย ยกตัวอย่างจากพระไตรปิฎกยอมเข้าถึงพระรัตนตรัย ด้วยจิตตูปบาทที่มีประการดังกล่าวแล้วอย่างนี้ว่า นี่เป็นสรณะของข้าพเจ้า นี่เป็น

^{๒๖๓} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๘๓-๘๔.

^{๒๖๔} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๐๕/๑๒๐, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๐๕/๑๖๕-๑๖๖.

เครื่องนำหน้าของข้าพเจ้า ก็บุคคล เมื่อจะเข้าถึง ย่อมเข้าถึงด้วยวิธีสมานาน เหมือนอย่างนายพานิช สองคนชื่อว่าตปุสสะและภัลลิกะเป็นต้นว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ทั้ง ๒ นั้น ขอถึงพระผู้มีพระภาคเจ้าและพระธรรมเป็นสรณะ ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าโปรดทรงจำข้าพระองค์ทั้ง ๒ ว่าเป็นอุบาสก^{๒๖๕}

๓) พระอโนมทัสสี ได้ขอความที่อนุญาตการบรรพด้วยสรณะคมน์ เพราะสรณะเท่านั้น เป็นคมนียะ สิ่งที่เราควรถึงได้ในบาลีเป็นต้นว่า ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตอนุญาตการบรรพชา ด้วยสรณะคมน์สาม^{๒๖๖}

๔) สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ กรุงกบิลพัสดุ์ตามพระอัยยาศัยแล้ว ได้เสด็จจาริกไปทางกรุงสาวัตถี เสด็จจาริกไปโดยลำดับ จนถึงกรุง สาวัตถี ทราบว่า พระองค์ประทับอยู่ ณ พระเชตุวัน อารามของอนาถบิณฑิกคหบดี เขตกรุงสาวัตถีนั้น สมัยนั้น ฯลฯ ครั้งนั้น สามเณรทั้งหลายได้มีความคิดคำนึงว่า สิกขาบทของพวกเรามีเท่าไรหนอ และเราจะต้องศึกษาในสิกขาบทไหน ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตสิกขาบท ๑๐ ประการ แก่สามเณร และให้สามเณรศึกษาในสิกขาบท ๑๐ ประการนั้น คือ ๑) เจตนางดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ฯลฯ ๑๐) เจตนางดเว้นจากการรับทองและเงิน^{๒๖๗}

๕) คำว่า ศึกษา (สิกขา) ได้แก่ สิกขา ๓ คือ ๑) อธิศีลสิกขา ๒) อธิจิตตสิกขา ๓) อธิปัญญาสิกขา^{๒๖๘}

๖) แม่เมรียก็มี ๕ อย่าง คือ

- ๑) เมรียที่ทำด้วยดอกไม้
- ๒) เมรียที่ทำด้วยผลไม้
- ๓) เมรียทำด้วยงบน้ำอ้อย
- ๔) เมรียที่ทำด้วยดอกมะขาง
- ๕) เมรียที่ปรุงด้วยเครื่องปรุง^{๒๖๙}

๗) คำว่า (เทว) ได้แก่ เทพ ๓ คือ (๑) สมมติเทพ (๒) อุปัตติเทพ (๓) วิสสุทธิตเทพ บรรดาเทพทั้ง ๓ นั้น พระราชา พระราชเทวี พระราชกุมาร เรียกว่า สมมติเทพ เทพเบื้องบนตั้งแต่ชั้นจาตุมมหาราชิก้าขึ้นไป เรียกว่า อุปัตติเทพ พระอรหันต์ทั้งหลายเรียกว่า วิสสุทธิตเทพ^{๒๗๐}

๘) อีกนัยหนึ่ง ทางทิศตะวันออกมีนิคมกชังคะเป็นขอบเขต ถัดเข้ามาถึงมหาสาณนคร พ้นเขตนั้นไปเป็นปัจจันตชนบท ด้านในเป็นมัชฌิมชนบท ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้มีแม่น้ำสัลลวดีเป็นขอบเขต พ้นเขตนั้นไปเป็นปัจจันตชนบท ด้านในเป็นมัชฌิมชนบท ทางทิศใต้มีนิคมเสตกัณณิกะเป็นขอบเขต พ้นเขตนั้นไปเป็นปัจจันตชนบท ด้านในเป็นมัชฌิมชนบท ทางทิศตะวันตกมีบ้านพราหมณ์

^{๒๖๕} วิ.ม. (บาลี) ๔/๖/๖, วิ.ม. (ไทย) ๔/๖/๑๐.

^{๒๖๖} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๐๕/๑๒๐, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๐๕/๑๖๕.

^{๒๖๗} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๐๖/๑๒๑, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๐๕-๑๐๖/๑๖๗-๑๖๘.

^{๒๖๘} วิ.ม. (บาลี) ๑/๔๕/๓๐, วิ.ม. (ไทย) ๑/๔๕/๓๓.

^{๒๖๙} วิ.ม. (บาลี) ๒/๓๒๘/๒๗๑, วิ.ม. (ไทย) ๒/๓๒๘/๔๖๕.

^{๒๗๐} พ.จ. (บาลี) ๓๐/๑๑๙/๒๓๕, พ.จ. (ไทย) ๓๐/๓๒/๑๖๐-๑๖๑.

ชื่อภูเขเป็นขอบเขต พื้นที่นั้นไปเป็นปัจฉิมตชนบท ด้านในเป็นมัจฉิมชนบท ทางทิศเหนือมีภูเขาอุ
สิริทระเป็นขอบเขต พื้นที่นั้นไปเป็นปัจฉิมตชนบท ด้านในเป็นมัจฉิมชนบท^{๒๗๑} มัจฉิมประเทศนี้
ยาว ๓๐๐ โยชน์ กว้าง ๒๕๐ โยชน์ โดยรอบ ๙๐๐ โยชน์ มัจฉิมประเทศนี้ ชื่อว่าปฏิรูปเทศ

๙) ภิกษุอีกรูปหนึ่ง ใส่สมอดองกับมูตรเน่าลงในภาชนะใบหนึ่ง ใส่ของมีรสอร่อย ๔ อย่าง
ลงในภาชนะใบหนึ่ง เมื่อถูกเพื่อนภิกษุบอกว่า ท่านต้องการสิ่งใดก็ถือเอาเถิดท่าน ถ้าว่า อาพาธของ
ภิกษุนั้น ระบุไปด้วยสมอดองน้ำมูตรเน่าและของรสอร่อยทั้ง ๒ นั้น อย่างใดอย่างหนึ่งไซ้ เมื่อเป็น
ดังนั้นเธอก็คิดว่า ธรรมดาว่าสมอดองด้วยมูตรเน่า พระพุทธเจ้าเป็นต้นทรงสรรเสริญแล้ว และ
พระพุทธเจ้าตรัสว่า บรรพชาอาศัยาคือน้ำมูตรเน่า เธอพึงทำความอุตสาหะในยาคือน้ำมูตรเน่านั้น
จนตลอดชีวิต^{๒๗๒}

๑๐) การฟังธรรม เพื่อบรรเทาความวิตกในกาลที่จิตประกอบด้วยอุทธัจจะ หรือจิตถูกวิตก
ทั้งหลายมีกามวิตกเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งครอบงำ ชื่อว่าการฟังธรรมตามกาล อาจารย์อีกพวกหนึ่ง
กล่าวว่า การฟังธรรมทุกๆ ๕ วัน ชื่อว่าการฟังธรรมตามกาล เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวว่า ท่านพระอนุ
รุทธกราบทูลว่า และทุก ๕ วัน ข้าพระองค์ทั้งหลายนั่งสนทนาธรรมมีกถาตลอดคืนยิ่งรุ่ง พระพุทธเจ้า
ข้า^{๒๗๓}

๑๑) จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า ภูเขาหินแท่งที่บ่มไม่สะท้อนเพราะลม
ฉันท รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ทั้งมวล ทั้งที่เป็นอภิสารมณ์และอนิภิสารมณ์
ย่อมทำจิตของผู้คงที่ให้หวั่นไหวมิได้ ฉะนั้น^{๒๗๔}

(๒) ความสัมพันธ์ระหว่างพระสูตรต้นตปิฎกกับคัมภีร์สารัตถสมุจยจตุภาณวารอรรถกา
ผู้แต่งได้ประมวลเนื้อหาจากพระสูตรต้นตปิฎกบางส่วน โดยยกข้อความในพระสูตรต้นตปิฎกเข้ามา
สัมพันธ์กับคัมภีร์สารัตถสมุจยจตุภาณวารอรรถกา เช่น

๑) มีเรื่องสาธกเป็นต้นอย่างนี้ คือ ภิกษุทั้งหลาย เราไม่พิจารณาเห็นสัตว์อื่นแม้
เพียงหมู่เดียวซึ่งวิจิตรเหมือนอย่างสัตว์ดิรัจฉานนี้เลย^{๒๗๕}

๒) เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นใด เป็น
พระสยัมภูเป็นเอง ไม่มีอาจารย์ ตรัสรู้ยิ่งพร้อมด้วยพระองค์เอง ซึ่งสัจจะทั้งหลาย ในธรรมทั้งหลายที่
มิได้ทรงฟังมาก่อน ทรงบรรลุพระสัพพัญญุตญาณในธรรมเหล่านั้น และความเป็นผู้เชี่ยวชาญในพละ
ทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ชื่อว่าพุทธะ^{๒๗๖}

^{๒๗๑} วิ.ม. (บาลี) ๕/๒๕๙/๒๔, วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๕๙/๓๘.

^{๒๗๒} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๒๘/๑๓๙, วิ.ม. (ไทย) ๔/๗๓/๑๐๒

^{๒๗๓} วิ.ม. (ไทย) ๕/๔๖๖/๓๕๙, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๒๗/๒๙๑, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๒๗/๓๕๙, ม.อ. (ไทย)
๑๔/๒๔๐/๒๘๓

^{๒๗๔} วิ.ม. (บาลี) ๕/๒๔๔/๘, พุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๖๔๓-๖๔๔/๓๖๑, วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๔๔/๑๒-๑๓, พุ.
เถร. (ไทย) ๒๖/๖๔๓-๖๔๔/๔๕๐

^{๒๗๕} ส.ข. (บาลี) ๑๗/๑๐๐/๑๑๙, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๐๐/๑๙๒.

^{๒๗๖} พุ.ม. (บาลี) ๒๙/๑๙๒/๓๘๘, พุ.จู. (บาลี) ๓๐/๙๗/๒๐๗, พุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๖๑/๑๘๕, พุ.ม. (ไทย)
๒๙/๑๙๒/๕๕๑-๕๕๒, พุ.จู. (ไทย) ๓๐/๙๗/๓๓๗, พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๑/๒๕๒-๒๕๓.

๓) การเข้าถึงด้วยวิธียอมเป็นศิษย์ เหมือนอย่างท่านพระมหากัสสปะเป็นต้นว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นศาสดาของข้าพระองค์ ข้าพระองค์เป็นสาวก^{๒๗๗}

๔) เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า บุคคลทั้งหลายผู้ถึงพระพุทธรูปเป็นสรณะ จักไม่ไปสู่อบายภูมิ ละร่างกายอันเป็นของมนุษย์แล้ว จักบังเกิดเป็นเทวดาโดยสมบูรณ์^{๒๗๘}

๕) พระพุทธรูป ผู้นั้นก็ชื่อว่าถึงสรณะนั้นทั้งนั้น ถ้าผู้ทักท้วงกล่าวว่า ท่านประสงค์เอาความที่พระพุทธรูปและสรณะ เป็นตัวเหตุเท่าๆ กัน เพราะบาลีว่า “เอตฺโข สรณํ เขมฺเอตฺ สรณมุตฺตมํ” นั้นเป็นสรณะอันเกษม นั้นเป็นสรณะอันสูงสุดหรือ”^{๒๗๙}

๖) ท่านก็กล่าวว่า อาศัยกัลยาณมิตรจึงหลุดพ้นได้ ในบาลีนี้ว่า “อานนทํ กัสฺสทวํ ทัฬหยาตีมีชาติความเกิด เป็นธรรมดา อาศัยเรตถาคตเป็นกัลยาณมิตร ย่อมหลุดพ้น จากชาติ ดังนี้”^{๒๘๐}

๗) กลุ่มของบุคคลทั้งหลาย ผู้พร้อมด้วยอริยมรรค ๔ อย่าง และผู้มีขันธสันดานอบรมยี่ด้วยสามัญผล ๔ ชื่อว่าพระสงฆ์ เพราะรวมตัวกันด้วยการรวมทัญญูและศีล สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า “อานนทํ เธอเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร คือ ธรรมทั้งหลาย คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ ที่เราแสดงแล้วแก่เธอทั้งหลายด้วยความรู้ยิ่ง เธอเห็นภิกษุของเราแม้ ๒ รูป มีวาทีต่างกันในเรื่องเหล่านี้บ้างไหม”^{๒๘๑}

๘) จริงอยู่ในพรหมชาลสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “พระสมณโคตม ทรงเว้นขาดจากการดูการละเล่น อันเป็นข้าศึกต่อกุศล เช่นที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญ บางพวกฉันทโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธา แล้วยังชวนชวายุการละเล่น อันเป็นข้าศึกต่อกุศลอย่างนี้ คือ การฟ้อน การขับร้อง การประโคมดนตรี การรำ การเล่านิทาน การเล่นปรัมปม การเล่นปลุกผี การเล่นตีกลอง การสร้างฉากบ้านเมืองให้งดงาม การละเล่นของคนจันทาล การเล่นกระดานหก การละเล่นหน้าศพ การแข่งขันช้าง การแข่งม้า การแข่งขันกระบือ การแข่งขันโค การแข่งขันแพ การแข่งขันแกะ การแข่งขันไก่ การแข่งขันนกกระทา การรำกระบี่กระบอง การชกมวย มวยปล้ำ การรบ การตรวจพลสวนสนาม การจัดกระบวนทัพ การตรวจกองทัพ”^{๒๘๒}

๙) สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเมื่อเบื่อหน่าย โดยชอบ คลายกำหนดโดยชอบ หลุดพ้นโดยชอบ มีปกติเห็นที่สุดโดยชอบ บรรลุประโยชน์โดยชอบในธรรม ๑ ประการแล้ว จึงเป็นผู้ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ในปัจจุบัน ธรรม ๑ ประการคืออะไร คือ สัตว์ทั้งปวงดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร ภิกษุเมื่อเบื่อหน่ายโดยชอบ ฯลฯ ในธรรม ๑ ประการนี้แล้ว จึงเป็นผู้ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ เพราะอาศัยคำที่เรากล่าวไว้ว่า ปัญหา ๑ อุทเทส ๑ ไวยากรณ์ ๑ เราจึงกล่าวไว้

^{๒๗๗} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๑๕๔/๒๑๐, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๕๔/๒๕๘.

^{๒๗๘} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๓๒/๒๑๗, ส.ส. (บาลี) ๑๕/๓๗/๓๐, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๒/๒๖๐, ส.ส. (ไทย)

๑๕/๓๗/๕๐

^{๒๗๙} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๙๒/๕๑, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๙๒/๙๒.

^{๒๘๐} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๓๘๘/๓๗๓, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๘๘/๔๘๑.

^{๒๘๑} ม.อุ. (บาลี) ๑๔/๔๓/๓๓, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๔๓/๕๑.

^{๒๘๒} ที.สี. (บาลี) ๙/๑๓/๗, ที.สี. (ไทย) ๙/๑๓/๖.

เช่นนั้น^{๒๘๓}

๑๐) เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า เมื่อใด อริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง เมื่อนั้น ย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์นั้นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์^{๒๘๔}

๑๑) เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเมื่อเบื่อหน่ายโดยชอบ ฯลฯ ในธรรม ๓ ประการแล้ว จึงเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้ ธรรม ๓ ประการคืออะไร คือ เวทนา ๓ ภิกษุเมื่อเบื่อหน่ายโดยชอบ ฯลฯ ในธรรม ๓ ประการนี้แล้ว จึงเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้ เพราะอาศัยคำที่เรากล่าวไว้ว่า ปัญหา ๓ อุทเทส ๓ ไวยากรณ์ ๓ เราจึงกล่าวไว้เช่นนั้น^{๒๘๕}

๑๒) ในปัญหาข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ ภิกษุละสุขสัญญา (ความสำคัญว่าสุข) ด้วยการเห็นเวทนาทั้งสามเป็นทุกข์ แล้วหน่ายโดยมุขคือการพิจารณาเห็นทุกข์ ตามแนวพระสูตรที่ตรัสไว้ว่า ความสวຍอารมณฺ์อย่างใดอย่างหนึ่งนั้นเป็นทุกข์^{๒๘๖} หรือตามแนวความเป็นทุกข์ เพราะทุกข์เป็นทุกข์ เพราะแปรปรวนและเป็นทุกข์เพราะปัจจัยปรุงแต่งอย่างนี้ว่า ภิกษุใดเห็นสุขเวทนาโดยความเป็นทุกข์เห็นทุกข์เวทนาโดยความเป็นลูกศรเห็นอุทกขมสุขเวทนาที่มีอยู่โดยความไม่เที่ยง^{๒๘๗}

๑๓) ย่อมจะเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้ ย่อมบรรลุปรมาตฺถวิสุทธิตได้ เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า เมื่อใด อริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่าสังขารทั้งหลายทั้งปวง เป็นทุกข์ เมื่อนั้นย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ นั้นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์^{๒๘๘}

(๓) ความสัมพันธ์ระหว่างพระอภิธรรมปิฎกกับคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกา ผู้แต่งได้ประมวลเนื้อหาจากพระอภิธรรมปิฎกบางส่วน โดยยกข้อความในพระอภิธรรมปิฎกเข้ามาสัมพันธ์กับคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกา เช่น

๑) แต่เมื่อว่าโดยอรรถะ คำว่า (เวรมณฺี) ได้แก่ วิริติ เจตนาจตเวณ ประกอบด้วยจิตอันเป็นกามาวจรกุศล วิรตินั้นของบุคคลผู้งดเว้นจากปาณาติบาต ทานกล่าวไว้ในวิภังค์ โดณฺ์นยเป็นต้นอย่างนี้ว่า “ในสมัยนั้น การงด การเว้น การงดเว้น การเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ การไม่ทำ การเลิกทำ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัดต้นเหตุแห่งการฆ่าสัตว์”^{๒๘๙}

๒) สภาวธรรมที่เป็นสิกขา เป็นฉน คือ ภิกษุเจริญฉนที่เป็นโลกุตตระซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวิภวทุกข์ให้ถึงพระนิพพาน ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะก็เกิดขึ้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นสิกขา”^{๒๙๐}

๓) ฉะนั้น แต่เมื่อท่านหมายเอาอาหาร ๔ กล่าวว่ ดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร ดังนี้

^{๒๘๓} อกฺ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๒๗/๔๑, อกฺ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๗/๖๑.

^{๒๘๔} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๗๗/๖๔, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๗๗/๑๑๘.

^{๒๘๕} อกฺ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๒๗/๔๑, อกฺ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๗/๖๑-๖๒.

^{๒๘๖} สํ.สพ. (บาลี) ๑๘/๒๕๙/๒๙๙, สํ.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๕๙/๒๘๔.

^{๒๘๗} พุ.อิติ. (บาลี) ๒๕/๕๓/๒๗๔, พุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๕๓/๔๐๖.

^{๒๘๘} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๗๘/๖๔, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๗๘/๑๑๘.

^{๒๘๙} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๗๐๔/๓๔๙, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๐๔/๔๔๗.

^{๒๙๐} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๗๑๒/๓๕๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๑๒/๔๕๓.

คำว่า ทั้งปวง ก็น่าจะไม่ต้อง เพราะพระบาลีว่า เทพที่เป็นอสังขยัตว์ ไม่มีเหตุ ไม่มีอาหาร ไม่มีผัสสะ ไม่มีเวทนา^{๒๙๑}

๔) ในข้อนั้น พึงมีคำชี้แจงดังนี้ แม้เมื่อกล่าวอย่างนี้ ความที่สัตว์ทั้งหลายเท่านั้นดำรงอยู่ได้ด้วยปัจจัย ก็ถูกแท้ เพราะพระบาลีว่า ธรรมเหล่าไหนมีปัจจัย ปัญจขันธ์ คือรูปขันธ์ ฯลฯ วิญญาณขันธ์^{๒๙๒}

๕) คำว่า (เทวา) ได้แก่ เทพ ๓ คือ (๑) สมมติเทพ (๒) อุปัตติเทพ (๓) วิสุทธิตเทพ บรรดาเทพทั้ง ๓ นั้น พระราชา พระราชเทวี พระราชกุมาร เรียกว่า สมมติเทพ เทพเบื้องบนตั้งแต่ชั้นจาตุมหาราชิก้าขึ้นไป เรียกว่า อุปัตติเทพ พระอรหันต์ทั้งหลายเรียกว่า วิสุทธิตเทพ^{๒๙๓}

๖) จิตของพระชีนาสพเท่านั้น ชื่อว่าอโสกะ ไม่เศร้าโศก จริงอยู่ จิตของพระชีนาสพนั้น ชื่อว่าอโสกะ เพราะไม่มีความเศร้าโศก ที่ท่านกล่าวโดยนัยเป็นต้นว่า ความเศร้าโศก กิริยาที่เศร้าโศก ภาวะที่เศร้าโศก ความแห้งผากภายใน ความแห้งกรอบภายใน ความเกรี้ยว^{๒๙๔}

๗) เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า บุคคลนี้เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งโสดาปัตติผล และเป็นเวลาที่กัปปูกไฟไหม้ กัปปักจะยังไม่พึงถูกไฟไหม้ トラบเท่าที่บุคคลนี้ยังไม่ทำให้แจ้งโสดาปัตติผล บุคคลผู้นี้เรียกว่า ผู้เป็นฐิตกัปปิ บุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยมรรคแม้ทั้งหมดชื่อว่าผู้เป็นฐิตกัปปิ^{๒๙๕}

๘) เพราะฉะนั้น ท่านเหล่านี้ จึงตรัสเรียกว่า สวาก คำว่า (เอเตสุ ทินนานิ มหปผลานิ ความว่า ท่านทั้งหลายแม้เล็กน้อยที่ถวายในสวากของพระตถาคตเหล่านั้น ชื่อว่ามีผลมาก เพราะเป็นทานที่เข้าถึงความเป็นทักษิณาบรสุทธิฝ่ายปฏิบัติมาก เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้แม้ในสูตรอื่นว่า ภิกษุทั้งหลาย หมุกีดี คณะก็ดี มีประมาณเท่าใด พระสงฆ์สวากของตถาคต ได้แก่ พระอริยบุคคล ๔ คู่ คือ ๘ บุคคล^{๒๙๖}

๙) บรรดาพระโสดาบัน ๓ ประเภท คือ ๑) เอกพิชี (๒) โกลังโกละ (๓) สัตตักขัตตปุระมะ อย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

๑. บุคคลบางคนในโลกนี้ เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป เป็นโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า บุคคลนั้นเกิดเป็นมนุษย์ภพเดียวเท่านั้นก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ บุคคลนี้ชื่อว่าผู้เป็นเอกพิชี^{๒๙๗}

๒. บุคคลนั้นแล่นไปท่องเที่ยวไป ๒ หรือ ๓ ตระกูลอย่างนั้นแล้วจึงจะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ บุคคลนี้ชื่อว่าผู้เป็นโกลังโกละ^{๒๙๘}

^{๒๙๑} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๑๐๑๗/๕๑๑, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๐๑๗/๖๖๕.

^{๒๙๒} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๐๘๙/๒๕๕, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๘๙/๒๗๗.

^{๒๙๓} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๐๒๑/๖๖๙

^{๒๙๔} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๑๙๔/๑๑๘, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๙๔/๑๖๔, ๒๓๗/๒๒๒

^{๒๙๕} อภิ.ป. (บาลี) ๓๖/๑๗/๑๒๐, อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๑๗/๑๕๒

^{๒๙๖} อภิ.ป. (บาลี) ๓๖/๑๗/๑๒๐, อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๒๐๗/๒๒๙.

^{๒๙๗} อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๓๓/๑๕๔.

^{๒๙๘} อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๓๒/๑๕๔.

๓. บุคคลนั้นเล่นไปท่องเที่ยวไปในเทวโลกและมนุษย์โลก ๗ ขาดิทำให้ที่สุดแห่งทุกข์ได้ บุคคลนี้ชื่อว่าผู้เป็นสัตว์ตัดกัฏฐปุระมะ^{๒๙๙}

๑๐) ด้วยว่า สักกายทิฏฐินั้น เป็นมูลรากของธรรมคือกิเลสเหล่านั้น ปัญญาท่านเรียกว่า จิกิจฉิตะ เพราะระงับ พยาธิตือกิเลสทั้งปวง ปัญญาจิกิจฉิตะ ปัญญาแก้ไขนั้น ไปปราศแล้วจากสิ่งนี้ หรือสิ่งนี้ ไปปราศแล้วจากปัญญาจิกิจฉิตะนั้น เหตุนี้ จึงชื่อว่าวิจิกิจฉิตะ คำนี้เป็นชื่อของความสงสัยที่มีวัตถุ ที่ตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่า ปุณฺณย่อมเคลือบแคลงสงสัยในพระศาสนา^{๓๐๐}

๑๑) ก็ความสงสัยแม้ทั้งหมด เป็นอันละได้แล้วก็เพราะละวิจิกิจฉิตานั้นได้แล้ว จริงอยู่ ความสงสัยนั้นเป็นมูลรากของกิเลสเหล่านั้น ศิลต่างอย่างมีโคศล คือ ศิลว้ กุกุศล ศิลสุนัข เป็นต้น และวัตรมีโควัตรและกุกุวัตร เป็นต้น ที่มาในบาลีประเทศเป็นต้นอย่างนี้ว่า สมณพราหมณ์ภายนอกพระศาสนา นี้ มีความเห็นว่า ความบริสุทธิ์ย่อมมีได้ด้วยศีล ด้วยพรต^{๓๐๑}

จะเห็นได้ว่า พระอโนมทัสสีเถระชาวศรีลังกาผู้แต่งคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถาได้นำข้อความจากคัมภีร์พระไตรปิฎกบางส่วน เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของการแต่งคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา เพื่อให้คัมภีร์นี้มีความน่าเชื่อถือทางวิชาการมากขึ้น

๓.๓.๒ ความสัมพันธ์กับอรรถกถา

ความสัมพันธ์ระหว่างอรรถกถากับคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา ผู้แต่งได้ประมวลเนื้อหาจากอรรถกถาบางส่วน โดยยกข้อความในอรรถกถาเข้ามาสัมพันธ์การอธิบายที่ลงกันสมกัน สนับสนุนคำอธิบายของคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา เช่น

(๑) คำว่า นิกาย ได้แก่ นิกายทั้ง ๕ คือ นิกาย ๕ นิกายที่ลึกซึ้งโดยเหตุและโดยผลเหล่านี้ คือ ๑) ที่มณิกาย ๒) มัชฌิมนิกาย ๓) สังยุตตนิกาย ๔) อังคุตตรนิกาย ๕) ขุททกนิกาย^{๓๐๒}

(๒) แม้ในสองสภะ มีธมมัสสณฺณ เป็นต้น ก็รู้กันแล้วว่ามีนัยอย่างนี้ จะอธิบาย เหตุในการกำหนดโดยลำดับ และจะประกาศสภะนัยนั้น ด้วยข้ออุปมาทั้งหลาย^{๓๐๓}

(๓) ต่อมา บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย โดยการประการความแปลกกันในสิกขาบท ๕ สิกขาบทแรก โดยมีการฆ่าสัตว์เป็นเบื้องต้น โดยความเป็นอย่างเดียวกันและความต่างกันเป็นต้น โดยอารมณ์ โดยการสมทาน โดยการขาด โดยความมีโทษมากอย่างนั้น โดยความพยายาม โดยองค์ โดยสมุฏฐาน โดยเวทนา โดยเป็นรากเง่า โดยกรรม โดยการงดเว้น และโดยผล สิกขาบทที่ควรประกอบจาก ๕ สิกขาบทนั้น และสิกขาบทที่ควรกล่าวเป็นข้อๆ แม้ในสิกขาบท ๕ สิกขาบทหลัง ข้าพเจ้าได้ประกอบไว้แล้วและบัณฑิตพึงทราบแม้สิกขาบทชั้นต่ำเป็นต้น”^{๓๐๔}

^{๒๙๙} อภิ.ปุ. (บาลี) ๓๖/๓๑/๑๒๒, อภิ.ปุ. (ไทย) ๓๖/๓๑/๑๕๕.

^{๓๐๐} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๐๐๘/๒๔๒, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๙๑๕/๔๔๖, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๐๘/๒๖๑, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๑๕/๕๗๒

^{๓๐๑} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๒๒๒/๒๘๐, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๙๑๕/๔๔๖, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๐๘,๑๒๒๒/๒๖๑,๓๐๙, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๑๕,๙๓๘/๕๗๒

^{๓๐๒} ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๒, ขุ.ขุ.อ. (ไทย) ๓.

^{๓๐๓} ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๓-๔, ขุ.ขุ.อ. (ไทย) ๖-๘.

^{๓๐๔} ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๑๔, ขุ.ขุ.อ. (ไทย) ๒๕.

(๔) คำใด ข้าพเจ้า (พระพุทธโฆสาจารย์) กล่าวไว้ในบัดนี้ว่า “ต่อมา บัณฑิตพึงทราบ วินิจฉัย โดยการประกาศความแปลกกันในสิกขาบท ๕ สิกขาบทแรก โดยมีการฆ่าสัตว์เป็นเบื้องต้น โดยความเป็นอย่างเดียวกันและความต่างกันเป็นต้น โดยอารมณ์ โดยการสมาน โดยการขาด โดยความมีโทษมากอย่างนั้น โดยความพยายาม โดยองค์ โดยสมุฏฐาน โดยเวทนา โดยเป็นรากเง้า โดยกรรม โดยการดเว้น และโดยผล^{๓๐๕}

(๕) การจงใจสั่งให้เขาทำ ชื่อว่าอาณัตติกประโยค แม้ในอาณัตติกประโยคนั้น ก็บัณฑิตพึงทราบความผูกพันด้วยกรรม โดยนัยที่กล่าวไว้ในสาหัตติกประโยคนั้นแล ก็ในอาณัตติกประโยคนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า มีกำหนดไว้ ๖ อย่าง เหตุที่จะให้ประโยคแห่งการสั่งสำเร็จได้แน่ มี ๖ อย่างเหล่านี้ ได้แก่ วัตถุ กาล โอกาส อาวุธ อริยาบถและความต่างแห่งกิริยา^{๓๐๖}

(๖) บุคคลกำลังปฏิบัติโดยทำกิจให้สำเร็จ ใครจะกล่าวว่า คิดอย่างหนึ่ง ทำเสียอย่างหนึ่ง หรือว่า ละสิ่งใด ไม่รู้อย่างนั้น ดั่งนี้ย่อมไม่ได้ ก็พระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในมรรค เมื่อปรารภอมตธรรม แล้วละบาปทั้งปวงได้ พึงเป็นอุทาหรณ์ในเรื่องนี้”^{๓๐๗}

(๗) การพรรณนาความแห่งคำที่ข้าพเจ้า (พระพุทธโฆสาจารย์) กล่าวไว้ ดังต่อไปนี้ว่า สิกขาบทที่ควรประกอบจาก ๕ สิกขาบทนั้น สิกขาบท ๕ สิกขาบทแรกนั้นมาใช้แม้ในสิกขาบท ๕ และสิกขาบทที่ควรกล่าวเป็นข้อๆ แม้ในสิกขาบท ๕ สิกขาบทหลัง ข้าพเจ้าได้ประกอบไว้แล้วและ บัณฑิตพึงทราบแม้สิกขาบทขั้นต่ำเป็นต้น^{๓๐๘}

(๘) คำว่า (เกสา เป มุตติ) คืออาการ ๓๒ มีผมเป็นต้นเหล่านั้น ในทวัตติงสาการนี้ บัณฑิต พึงทราบความสัมพันธ์ของความอย่างนี้ว่า ผมอยู่ในกายนี้ ขนมีอยู่ในกายนี้เป็นต้น เป็นอันตรัสอะไร ไว้ด้วยทวัตติงสาการกรรมฐานนั้น เป็นอันตรัสไว้ว่าใครๆ เมื่อพิจารณานั้น แม้โดยอาการทุกอย่าง ในกฬเระ เรือนร่างขนาดหนึ่งขึ้น คือประมาณเท่านี้คือ เบื้องบนตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไป เบื้องล่างตั้งแต่ ปลายผมลงมา หุ้มด้วยหนังโดยรอบ ย่อมจะไม่เห็นอะไร ไม่ว่า แก้วมุกดา แก้วมณี แก้วไพฑูรย์ กฤษณา จันทน์ ญี่ห้าฝั้น การบูร หรือผอบเป็นต้นแม้ขนาดเล็กกว่าสะอาด โดยที่แท่นย่อมจะเห็นกาย ต่างโดยผมขนเป็นต้น ที่มีกลิ่นเหม็นน่าเกลียดอย่างยิ่ง ไม่มีสิริที่น่าดูเลยมีประการต่างๆ ว่าไม่สะอาด อย่างเดียว^{๓๐๙}

(๙) คำว่า ภควา นี้เป็นคำเรียกพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ผู้วิเศษโดยพระคุณเป็นยอดของ สัตว์ เป็นครูและควรเคารพ เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า คำว่า พระผู้มีพระภาค เป็นคำประเสริฐ ที่สุด คำว่า พระผู้มีพระภาค เป็นคำสูงสุด เพราะเหตุนี้ พระองค์ผู้เป็นครู ผู้ควรแก่การเคารพ ท่าน เรียกว่า พระผู้มีพระภาค^{๓๑๐}

(๑๐) ก็พระเถระเมื่อกล่าวว่า เอว ชื่อว่า แสดงเทศนาสมบัติ ความถึงพร้อมแห่งเทศนา เมื่อกล่าวคำว่า เม สุต ชื่อว่าแสดงสาวกสมบัติ ความถึงพร้อมแห่งสาวก เมื่อกล่าวคำว่า เอก สมัย ชื่อ

^{๓๐๕} ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๑๗, ขุ.ขุ.อ. (ไทย) ๓๐.

^{๓๐๖} วิ.ม.อ. (บาลี) ๑/๔๘๔, วิ.ม.อ. (ไทย) ๑/๖๑๖.

^{๓๐๗} ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๒๔, ขุ.ขุ.อ. (ไทย) ๔๖.

^{๓๐๘} ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๒๗, ขุ.ขุ.อ. (ไทย) ๕๒.

^{๓๐๙} วิ.อ. (ไทย) ๑/๑๖๒/๕๕๒

^{๓๑๐} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/๕-๑๗, ส.ส.อ. (ไทย) ๑/๑/๔-๑๗, อ.อ.ก.อ. (ไทย) ๑/๑/๕-๑๗

ว่าแสดงกาลสมบัติ ความถึงพร้อมแห่งกาล เมื่อกล่าวคำว่า ภควา ชื่อว่าเทศกสมบัติ ความถึงพร้อมแห่งผู้แสดง^{๓๑๑}

(๑๑) บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในคำว่า เขตวเน นี้ ดังนี้ พระราชกุมารชื่อว่าเซตะ เพราะขณะชนผู้เป็นศัตรูของตน หรือว่า เซตะ เพราะประสูติ เมื่อพระราชาทรงขณะชนผู้เป็นศัตรู หรือว่า ชื่อว่าเซตะ แม้เพราะพระราชาทรงชานพระนามอย่างนี้แก่พระราชกุมาร^{๓๑๒}

(๑๒) เพราะมีพระราชประสงค์จะให้เป็นมงคล ที่ชื่อว่าวณะ เพราะให้คบหา อธิบายว่า ให้ทำความรักดีแก่ตน เพราะความถึงพร้อมแห่งตน คือให้เกิดความรักในตน อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าวณะ เพราะเรียกร่อง อธิบายว่า ประหนึ่งว่า วอนขอสัตว์ทั้งหลายว่า เชิญ มาใช้สอยเราเถิด ด้วยเสียงร้องของนกคุเหว่าผู้ผลิตเพลินอยู่กับกลิ่นดอกไม้ นานาพรรณเป็นต้น และด้วยกิ่งก้าน ค่าคบ ดอกไม้ ผลไม้ ใบแก่ และใบอ่อนของต้นไม้ที่สั่นไหวด้วยลมอ่อนๆ^{๓๑๓}

(๑๓) ในข้อนี้ผู้ทักท้วงกล่าวว่า ผิดว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ใกล้กรุงสาวัตถีก่อนท่านพระอานนท์ก็ไม่ควรกล่าวว่า ในพระเชตวัน อารามของท่านอนาถปิณฑิกะ แต่ถ้าประทับอยู่ในพระเชตวันนั้น ก็ไม่ควรกล่าวว่า ใกล้กรุงสาวัตถี ด้วยว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่อาจประทับ อยู่ในสถานที่สองแห่งในเวลาเดียวกันได้ ขอชี้แจงดังนี้ ข้าพเจ้า (พระพุทโธศาจารย์) กล่าวมาแล้วมิใช่หรือ ว่า คำว่า สาวัตถี เป็นสัตตมวิภัตติลงในอรรถ ว่าใกล้ เพราะว่า เปรียบเหมือนฝูงโค เที้ยวไปอยู่ใกล้แม่น้ำคงคาและยมนาเป็นต้น เขาก็เรียกว่า เที้ยวไปใกล้แม่น้ำ คงคา เที้ยวไปใกล้แม่น้ำยมนา ฉนั้นใด พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อประทับ อยู่ ณ พระเชตวันอารามของท่านอนาถปิณฑิกะใกล้กรุงสาวัตถี ก็บัณฑิตพึงทราบ ว่า ประทับ อยู่ ณ พระเชตวัน อารามของท่านอนาถปิณฑิกะใกล้กรุงสาวัตถี แม้ในพระสูตรนี้ ก็ฉนั้นจริงอยู่ คำว่า สาวัตถี ของพระเถระ ก็เพื่อแสดงโคจรคาม คำที่เหลือ ก็เพื่อแสดงสถานที่อยู่ประจำอันเหมาะแก่บรรพชิต^{๓๑๔}

(๑๔) เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า วัตถุใดทำให้เกิดความยำเกรง มีค่ามาก ชั่งไม่ได้ หาทุไดยาก เป็นของใช้ของสัตว์ผู้ไม่ต่ำทราม เพราะเหตุฉนั้น วัตถุฉนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า แก้ว^{๓๑๕}

(๑๕) เทวดาในหมื่นจักรวาลรวมเป็นกลุ่มในจักรวาลเดียวเข้าไปตั้งอยู่ในระหว่างแห่งห้องของรัศมีของพระพุทเจ้าทั้งสองพระองค์ เมื่อพระพุทเจ้ามีตกำลังประทับนั่งอยู่แล เมื่อจะชมเชย การละกิเลสที่โพธิบัลลังก์ของพระทศพลจึงตรัสถามว่า พระพุทเจ้าเนรมิตทูลถามดังนี้ ข้าพระองค์ขอทูลถามพระผู้มีปัญญามากทรงข้ามโอฆะได้แล้วปรินิพพาน^{๓๑๖} มีพระทัยมั่นคงภิกษุฉนั้นบรรเทาทุกสิ่งทั้งหลาย ออกจากเรือน(มาบวช)แล้วพึงละเว้นอยู่ในโลกโดยชอบได้อย่างไร”

จะเห็นได้ว่า พระอโนมทัสสีเถระชาวศรีลังกาผู้แต่งคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถาได้นำข้อความจากคัมภีร์อรรถกถาบางส่วน เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของการแต่งคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา เพื่อให้คัมภีร์นี้มีความน่าเชื่อถือทางวิชาการมากขึ้น

^{๓๑๑} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๘, ส.ส.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๘, อง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๘

^{๓๑๒} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑๔/๙๙.

^{๓๑๓} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/๒๐.

^{๓๑๔} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/๒๐-๒๑, ส.ส.อ. (ไทย) ๑/๑/๒๐, อง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๙-๒๐.

^{๓๑๕} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๓/๓๘, ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๒๒๓/๒๕๒.

^{๓๑๖} ปรินิพพาน ในที่นี้หมายถึงสุปฏิเสสนิพพาน ขุ.สุ.อ. (บาลี) ๒/๓๖๒/๑๘๑.

๓.๓.๓ ความสัมพันธ์กับปรกณวิเสสวิสุทธิมรรค

ความสัมพันธ์ระหว่างปรกณวิเสสวิสุทธิมรรคกับคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา ผู้แต่งได้ประมวลเนื้อหาจากปรกณวิเสสวิสุทธิมรรคกับบางส่วน โดยยกข้อความในปรกณวิเสสวิสุทธิมรรคกับเข้ามาสัมพันธ์กับคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา เช่น

(๑) พระอโนมทัสสี เมื่อจะอธิบายถึงการอยู่ในเสนาสนะที่ควรเว้น จึงได้นำข้อความจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคมาแสดงเช่น บัณฑิตพึงทราบว่ สถานที่ ๑๘ แห่งนี้ คือ วัดใหญ่ วัดใหม่ วัดเก่า วัดใกล้ทาง วัดมีสระพังกน้ำ วัดมีฝัก วัดมีดอกไม้ วัดมีผลไม้ วัดที่เขาต้องการ วัดติดเมือง วัดติดป่าไม้ วัดติดที่นา วัดมีภิกษุผู้เป็นข้าศึก วัดติดทำนน้ำ วัดติดชายแดน วัดติดกับพรมแดน วัดไม่เป็นสัปปายะ วัดที่หากัลยาณมิตรไม่ได้ แล้วพึงเว้นเสียให้ห่างไกล เหมือนหลักเฉียงทางที่มีภัยเผชิญหน้าจะนั้นเกิด^{๓๑๗}

(๒) พระอโนมทัสสี เมื่อจะอธิบายถึงอาการ ๙ อย่าง ของการหายใจออกและหายใจเข้าจึงได้ยกข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมาแสดงดังนี้ เมื่อจะแม้นในบทว่า “สั้น” ก็นัยนี้เหมือนกัน ส่วนความต่างก็มีดังนี้ ในคำว่า ยาว นี้ ท่านกล่าวว่า “ภิกษุระบายลมหายใจออกยาวในกาลที่นับว่านาน ฉะนั้นในคำว่า สั้น นี้ ก็มาว่า “ภิกษุระบายลมหายใจออกสั้น ในกาลที่นับว่านิดหน่อย” ฉะนั้น เพราะเหตุนี้ พึงประกอบด้วยคำว่า สั้น นั้นไปจนถึงว่า “ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงเรียกว่า สติปัญฐานภาวนาก็คือการพิจารณาเห็นกายในกาย” ภิกษุนี้ เมื่อรู้ชัดลมหายใจออกหายใจเข้าด้วยอาการ ๙ อย่างนี้ ทั้งด้วยอำนาจกาลนาน และด้วยอำนาจกาลนิดหน่อย พึงทราบว่า ภิกษุเมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า ตนหายใจออกยาว ฯลฯ หรือเมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่า ตนหายใจเข้าสั้น และเมื่อเธอรู้ชัดอย่างนี้ อาการ ๔ อย่าง คือ ลมหายใจเข้ายาวลมหายใจเข้าสั้นและแม้มลมหายใจออกก็เช่นนั้น ย่อมเป็นไปที่ปลายจมูกของภิกษุเท่านั้น^{๓๑๘}

จะเห็นได้ว่า พระอโนมทัสสีเถระชาวศรีลังกาผู้แต่งคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถาได้นำข้อความจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคบางส่วน เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของการแต่งคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา เพื่อให้คัมภีร์นี้มีความน่าเชื่อถือทางวิชาการมากขึ้น

๓.๔ วิเคราะห์ตัวอย่างเรื่องมหาสมยสูตรในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา

วิเคราะห์ตัวอย่างเรื่องมหาสมยสูตรในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา เป็นการวิเคราะห์ตัวอย่างเรื่องมหาสมยสูตรในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา โดยแบ่งเป็น การประชุมใหญ่ของเทวดาในมหาสมยสูตร วิเคราะห์เนื้อหาและวิธีการแสดงธรรมในมหาสมยสูตร ผู้วิจัยจะได้นำเสนอต่อไปนี้

๓.๔.๑ การประชุมใหญ่ของเทวดาในมหาสมยสูตร

การประชุมใหญ่ของเทวดาในมหาสมยสูตร กล่าวถึงการประชุมใหญ่ของเทวดาในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา ผู้วิจัยจะได้นำเสนอต่อไปนี้

^{๓๑๗} วิสุทธิ (บาลี) ๑/๑๓๒, วิสุทธิ (ไทย) ๑/๕๒/๑๘๐, สารตถ (บาลี) ๒/๒๕๕.

^{๓๑๘} วิสุทธิ. ๑/๒๒๐/๒๙๗, พ.ป.อ. ๒/๑๖๓/๑๐๔.

(๑) สาเหตุของการประชุมใหญ่ของเทวดา คือ ชาวสากายะและโกลิยะช่วยกันกันแม่น้ำชื่อโรหิณี^{๓๑๙} ในระหว่างเมืองกบิลพัสดุ์และเมืองโกลิยะด้วยเชือกเดียวกันแล้วหว่านกล้า ต่อมาในเดือน ๗ เมื่อข้าวกล้ากำลังเฒ่าเพราะขาดน้ำ พวกคนงานของชาวเมืองทั้งสองประชุมกันในที่ประชุม พวกชาวเมืองโกลิยะพูดว่า น้ำในแม่น้ำนี้เมื่อถูกเราทั้งหลายทั้งสองฝ่ายนำไปใช้ ท่านทั้งหลายก็ไม่พอ เราทั้งหลายก็ไม่พอ แต่ข้าวกล้าของเราทั้งหลายจักสำเร็จด้วยการสูบน้ำเข้านาอีกเพียงครั้งเดียวเท่านั้น ขอให้ท่านทั้งหลายจงให้น้ำแก่เราทั้งหลายเถิดนะ พวกชาวเมืองกบิลพัสดุ์พูดว่า เมื่อท่านทั้งหลายเก็บข้าวจนเต็มยุ้งฉางแล้ว พวกเราจะเอาทองแดง มณีเขียว มณีดำ และกหาปณะ ถือกระบุงและไต้เป็นต้น เดินไปใกล้ประตูบ้านของท่านทั้งหลายก็ได้ แม้ข้าวกล้าของเราทั้งหลายก็จะสำเร็จด้วยน้ำเพียงครั้งเดียวเหมือนกัน ขอให้ท่านทั้งหลายจงให้น้ำนี้แก่ฉันเถิด เราทั้งหลายให้ไม่ได้ แม้เราทั้งหลายก็ให้ไม่ได้ เมื่อทะเลาะกันลูกหลานไปอย่างนี้แล้ว คนหนึ่งลุกขึ้นไปต่อตีอีกคนหนึ่ง แม้คนนั้นก็ต่อตีตอบกระแทกกระทั้น จนเกิดการชกต่อยทุบตีกับเป็นขุยมุลงอย่างนี้แล้ว จึงวิวาทต่อกันไปถึงชาติของพวกราชตระกูล

เมื่อเวลาใกล้รุ่ง พระพุทธเจ้าเสด็จออกจากมหากรุณาสมบัติ เมื่อทรงตรวจดูสัตว์โลก^{๓๒๐} ได้ทรงเห็นพวกพระญาติเหล่านี้ กำลังเตรียมยกทัพไปอย่างนี้ ครั้นทรงเห็นแล้ว ทรงใคร่ครวญอยู่ว่า เมื่อเราไป การทะเลาะนี้จะสงบหรือไม่หนอ ได้ทรงกระทำสันนิษฐานว่า เมื่อเราไปที่นี่แล้วจะแสดงชาดก ๓ เรื่อง เพื่อระงับการทะเลาะกัน แต่นั้นการทะเลาะกันจะสงบ ต่อจากนั้น เพื่อประโยชน์ในการส่องถึงความพร้อมเพียงกัน เราจะแสดงอีกสองชาดกจากนั้นจึงแสดงอรรถกถาสุตระ เมื่อชาวเมืองทั้งสองได้ฟังแล้ว จะให้เด็กฝ่าย ๒๕๐ คน เราจะให้เด็กเหล่านั้นบวช เมื่อนั้นการประชุมใหญ่จักมี เพราะฉะนั้น ขณะที่พวกนี้กำลังเตรียมยกทัพออกไป ไม่ทรงแจ้งแก่ใครๆ พระองค์เดียวเท่านั้นเสด็จถือบาตร จีวรไปขัดบัลลังก์ประทับนั่ง เปล่งพระรัศมี ๖ สืบนาคาศระหว่างกองทัพทั้งสอง

ชาวเมืองกบิลพัสดุ์ได้เห็นพระผู้มีพระภาคพากันคิดว่าพระศาสดาผู้เป็นพระญาติอันประเสริฐของเราทั้งหลายเสด็จมาแล้ว พระองค์ทรงเห็นความที่เรทั้งหลาย กระทำการทะเลาะกันหรือ แล้วคิดว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จมาแล้ว เราทั้งหลายจะให้ศัสตราวุธถึงสรีระของผู้อื่นไม่ได้เป็นอันขาด แล้วทั้งอาวุธนั่งลงไหว้พระผู้มีพระภาคแล้ว แม้พวกชาวเมืองโกลิยะก็คิดเหมือนกันอย่างนั้นพากันทั้งอาวุธแล้วลงนั่งไหว้พระผู้มีพระภาคแล้ว

พระพุทธองค์ตรัสถามว่า มหาพิตร เพราะอาศัยอะไร พระองค์จึงทะเลาะกัน เขาเหล่านั้นตอบว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค พวกข้าพระองค์อาศัยเรื่องน้ำจึงทะเลาะกันพระเจ้าข้า พระพุทธองค์ตรัสถามว่า มหาพิตรน้ำมีค่าเท่าไร ชาวสากายะและโกลิยะทูลว่า มีค่าน้อย พระพุทธเจ้าข้า พระพุทธองค์ตรัสถามว่า มหาพิตร ชื่อว่าแผ่นดินมีค่าเท่าไร ชาวสากายะและโกลิยะทูลตอบว่า ประเมินค่ามิได้ พระพุทธเจ้าข้า พระพุทธองค์ตรัสถามว่า ชื่อว่าพวกกษัตริย์มีค่าเท่าไร มหาพิตร ชาวสากายะและโกลิยะทูลตอบว่า ประเมินค่ามิได้ พระพุทธเจ้าข้า พระพุทธองค์ตรัสว่า พวกพระองค์อาศัยน้ำที่มีค่าเพียงน้อยนิดแล้วมาทำให้พวกกษัตริย์ซึ่งประเมินค่ามิได้เสียหายเพื่ออะไร แล้วตรัสต่อไปอีกว่า มหาพิตรทั้งหลาย ด้วยอำนาจการทะเลาะกัน ความเจ็บใจที่รุกรานเทวดาตนหนึ่งผู้ทำเวรในที่ที่ไม่น่าจะทำได้ผูกไว้กับหมิได้ติดตามไปตลอดกับทั้งสิ้นแล้วตรัสผัน

^{๓๑๙} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๕๐.

^{๓๒๐} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๕๑.

พระราชาทรงหลายทรงเลื่อมใสแล้วได้ถวายพระกุมารฝ่ายละ ๒๕๐ องค์ พระผู้มีพระภาคทรงให้พระกุมารเหล่านั้นผู้ซึ่งมิได้ออกบวชด้วยความสมัครใจของตนให้บวช พวกภรรยาเก่าของท่านเหล่านั้นพูดคำว่า ขอให้พระลูกเจ้าทั้งหลายจงสีกเถิด การครองเรือนจักทรงอยู่ไม่ได้ แล้วส่งชาวไปท่านทั้งหลายเหล่านั้นยังกระสันหนักขึ้นอีก พระพุทธองค์ทรงพาภิกษุ ๕๐๐ รูป เหาะไปทางอากาศลงที่ใกล้สระกุณ्डาละ ขณะนั้น พญานกคุเหว่า จับที่ท่อนไม้ ซึ่งนกสองตัวใช้ปากคาบไว้ มีพวกนกล้อมหน้าล้อมหลังพากันบินมา เมื่อภิกษุทั้งหลายเห็นนกนั้น จึงทูลถามว่า พระองค์ผู้เจริญ นั้นคงจะเป็นพญานกของนกเหล่านี้ ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายเข้าใจว่า พวกนกเหล่านั้นคงจะเป็นบริวารของพญานกนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เป็นอย่างนั้น นี่ก็เป็นวงศ์ของเรา เป็นประเพณีของเรา ภิกษุทั้งหลายทูลถามว่า พระองค์ผู้เจริญ บัดนี้ พวกข้าพระองค์ขอตุนกเหล่านี้ก่อน และพวกข้าพระองค์อยากจะฟังว่า แม่นี่ก็เป็นวงศ์ของเรา เป็นประเพณีของเรา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลายเธอทั้งหลายอยากจะฟังกันหรือ ภิกษุทั้งหลายทูลว่า พระพุทธเจ้าข้า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ถ้าอย่างนั้นจงฟังแล้วตรัสกุณ्डาลก^{๓๒๗} ทรงบรรเทาความไม่ยินดีแล้ว เมื่อจบเทศนา แม้ภิกษุเหล่านั้นตั้งอยู่ในโสดาปัตติผลทุกรูป

พระผู้มีพระภาคทรงดำริว่า ภิกษุเหล่านี้ เป็นผู้ไม่ทอดทิ้งกัมมฐานอยู่แล้ว ภิกษุที่ได้อุบาย จะไม่มีเหตุแห่งความเหน็ดเหนื่อย และเมื่อได้ตั้งวิปัสสนาแล้วบรรลอรหัตตผลจะพากันมาสู่สำนักของ เรา ด้วยคิดว่า เราทั้งหลายจะกราบทูลคุณวิเศษที่แต่ละคนได้เฉพาะแล้ว เมื่อเธอทั้งหลายเหล่านั้น มาแล้ว พวกเราดาในหมื่นจักรวาลจักมาประชุมกันในจักรวาลหนึ่ง การประชุมใหญ่จะมี เราควรนั่งใน โอกาสที่สงัด พระเถระที่ไปรับกัมมฐานก่อนเขาทั้งหมดสำเร็จพระอรหัตต์พร้อมทั้งปฏิสัมภิทาทั้งหลาย

๓๒๗ ข.ชา. (บาลี) ๒๘/๒๘๙/๘๙, ข.ชา. (ไทย) ๒๘/๒๘๙/๑๓๔.

แล้วทั้งหมด ๕๐๐ รูป^{๓๒๘} เบิกบานเหมือนปทุมที่บานในสระปทุมฉะนั้น ภิกษุที่สำเร็จพระอรหันต์ก่อน เขาทั้งหมดคิดว่า เราจะกราบทูลพระผู้มีพระภาค จึงคล้ายบัลลังก์ลุกขึ้นสวดอาสนะแล้วเดินมุ่งหน้าไปหาพระทศพล อีกรูปหนึ่งทำอย่างนั้น อีกรูปหนึ่งทำอย่างนั้น ภิกษุทั้ง ๕๐๐ รูปทยอยกันมาเหมือน การเดินเข้าสู่หอนั้น สำหรับท่านผู้สิ้นอาสวะแล้วทั้งหลายย่อมมีอาการ ๒ ประการ คือ

๑) เกิดความคิดว่า ชาวโลกพร้อมกับเทวดาจะพึงรู้แจ้งแทงตลอดคุณวิเศษที่เรา ได้เฉพาะแล้ว

๒) ไม่ประสงค์จะบอกคุณที่ตนได้แล้วแก่ผู้อื่น เหมือนคนผู้ได้ขุมทรัพย์

พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ป่าใหญ่ใกล้กรุงกบิลพัสดุ์ในแคว้นสักกะกับหมู่พระภิกษุ จำนวนมากถึง ๕๐๐ รูป ทุกรูปล้วนแต่เป็นพระอรหันต์ในขณะคือเวลาเมื่อสักครู่นี้ ในที่ประชุมนั้นคือ

๑) พระผู้มีพระภาคทรงถือกำเนิดในวงศ์ของพระเจ้ามหาสมมติ ภิกษุทั้งหลายทั้ง ๕๐๐ รูปนั้น ก็เกิดในตระกูลของพระเจ้ามหาสมมติ

๒) พระผู้มีพระภาคทรงถือกำเนิดในครรภ์ของกษัตริย์ ท่านเหล่านั้นก็เกิดใน ครรภ์กษัตริย์

๓) พระผู้มีพระภาคทรงเป็นพระราชอาคมณวช แม้ภิกษุเหล่านั้นก็เป็นเชื้อสาย กษัตริย์ออกบวช

๔) พระผู้มีพระภาคทรงละเศวตฉัตร ทรงละจักรพรรดิราชสมบัติที่อยู่ในกำพระ หัตถ์แล้วทรงผนวช ท่านเหล่านั้นก็ละทิ้งเศวตฉัตร สละสมบัติที่อยู่ในกำพระหัตถ์แล้วทรงผนวช^{๓๒๙}

พระผู้มีพระภาคเองทรงหมดจด ทรงมีบริวารที่หมดจด ในโอกาสที่หมดจด ในส่วนราตรีที่ หมดจด พระองค์เองทรงปราศจากราคะ ทรงมีบริวารที่ปราศจากราคะ ทรงปราศจากโทสะทรงมี บริวารอันปราศจากโทสะ ทรงปราศจากโมหะ ทรงมีบริวารที่ปราศจากโมหะ ทรงปราศจากตัณหา ทรงมีบริวารที่ปราศจากตัณหา ทรงปราศจากกิเลส ทรงมีบริวารที่ปราศจากกิเลส ทรงมีอินทรีย์สงบ ทรงมีบริวารที่มีอินทรีย์สงบ ทรงฝึกพระองค์แล้ว ทรงมีบริวารที่ฝึกแล้ว ทรงพ้นแล้ว ทรงมีบริวารที่พ้น แล้ว ทรงรุ่งเรืองเกินเปรียบ นี่ชื่อว่าเป็นภูมิแห่งการสรรเสริญที่สามารถกล่าวสรรเสริญได้เท่าใด พึง กล่าวไปเท่านั้น พระอานนท์ หมายเอาภิกษุเหล่านี้ จึงกล่าวว่าคือภิกษุมิจำนวน ๕๐๐ รูป ทุกรูปล้วน แต่เป็นพระอรหันต์ทั้งนั้น

จากข้อความข้างต้นผู้วิจัยสรุปได้ว่า สาเหตุของการประชุมใหญ่ของเทวดาในมหาสมัย สูตร หลังจากพระพุทธเจ้าทรงเสด็จไปโปรดพระญาติทั้งสองฝ่ายจนพระญาติเลื่อมใสและให้พระราช กุมารจำนวน ๕๐๐ คน บวชเป็นภิกษุ พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุเหล่านั้น จนบรรลุนิพพาน เมื่อที่ประชุมบริสุทธ์เหล่าเทวดาปรารถนาจะมาเยี่ยมพระพุทธองค์และเหล่าภิกษุผู้เป็นพระ อรหันต์

(๒) การประชุมใหญ่ของเทวดาใน ๑๐ โลกธาตุ ในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถ กลา ใช้คำว่า จำนวนมาก (เยภยเยน) ได้แก่ มากกว่าประชุมกันแล้ว ที่น้อย ยกเว้นอัสสัมชิตเทพ เทพชั้นอรุพาจร และเทพที่เข้าสมาบัติ จึงไม่ได้เข้าประชุม

^{๓๒๘} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๕๔.

^{๓๒๙} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๕๕.

ลำดับแห่งการเข้าประชุมในมหาสมยสูตร คือ เทวดาทั้งหลายโดยรอบป่าใหญ่เคลื่อนไหวก่อนแล้ว เปลี่ยนเสียงดังว่า มาเถิดท่านผู้เจริญทั้งหลาย ชื่อว่าการเห็นพระพุทธรูปเจ้า เป็นคุณชาติมีอุปการะมาก การสดับพระธรรมเทศนาเป็นคุณชาติมีอุปการะมาก การเห็นหมู่ภิกษุ เป็นคุณชาติมีอุปการะมาก เราทั้งหลายทั้งหลายจงมาด้วยกันเถิด มาแล้วถวายบังคมพระผู้มีพระภาค และเหล่าพระชีนาสพ ผู้บรรลอรหัตตผลเมื่อครั้งเฝ้าแล้วยืนอยู่ที่สมควรข้างหนึ่ง ทวยเทพทั้งหลายในแสนจักรวาลมาประชุมกัน เพราะได้ยินเสียงเทวดาเหล่านั้นๆ โดยลำดับคือ

๑) เทวดาผู้อยู่ในจักรวาลทั้งสี่ซึ่งอยู่ในสกลชมพูทวีปปุพพิเททวีป อมรโคยานทวีป อุตตรกुरुทวีป ในทวีปน้อยสองพันทวีป^{๓๓๐}

๒) พวกเทวดาที่อาศัยอยู่ในป่าหิมพานต์ ซึ่งกว้างประมาณสามพันโยชน์ โดยฟังเสียงเทวดาอยู่ภายในที่กิ่งคาจูด หนึ่งคาจูด กิ่งโยชน์ หนึ่งโยชน์ โดยลำดับต่อ ๆ กันไป

๓) เทวดาในนคร ๑๘๙,๐๐๐ นครเทวดาผู้อยู่ที่โถงมุข ๙,๙๐๐,๐๐๐ แห่ง

๔) เทวดาที่อยู่ทีปฏณะ ๙๖,๑๐๐,๐๐๐ โภคิ

๕) เทวดาที่อาศัยอยู่ในทะเล ๕๖ แห่งมาประชุมกันแล้ว

๖) เทวดาในจักรวาลที่ ๒ ที่ ๓ เป็นต้น ก็มาประชุมกัน

คำว่า หมื่นจักรวาล ท่านหมายเอา ๑๐ โลกธาตุในที่นี้ เพราะเหตุฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เทวดาจาก ๑๐ โลกธาตุโดยมากเป็นผู้เข้าประชุมแล้ว^{๓๓๑}

ห้องแห่งจักรวาลทั้งสิ้นจนถึงพรหมโลก เต็มแน่นไปด้วยพวกเทวดาที่เข้าประชุมกันด้วยอาการอย่างนั้น เหมือนกลองเข็มที่เต็มแน่นไปด้วยเข็ม ที่ใส่เข้าไปจนหาที่ว่างมิได้ ในห้องจักรวาลทั้งสิ้น ที่ที่สูงที่สุดได้แก่ห้องจักรวาลของพรหมโลก หมายถึง ผู้ที่ยืนอยู่ที่พรหมโลกเอาก้อนศิลาใหญ่เท่าเรือนยอดเจดีย์ชั้นในโลหะปราสาททั้งลงเบื้องล่าง ต้องใช้เวลา ๔ เดือนจึงจะถึงแผ่นดินในสถานที่อันกว้างใหญ่ขนาดนั้น ได้มีเทวดาอัดแน่นจนหาที่ว่างมิได้ เหมือนดอกไม้ที่คนผู้นอนอยู่ข้างล่างโยนไปหรือเหมือนคว้นไม้ได้ช่องขึ้นข้างบน หรือเหมือนเมล็ดพันธุ์ผักกาดที่คนโยนข้างบนแล้วโปรยลงไปไม่ได้ช่องเพื่อลงข้างล่างฉะนั้น ก็ที่ประทับนั่งของพระผู้มีพระภาคไม่คับแคบ พวกเทวดาและพรหมผู้มีศักดาใหญ่ซึ่งมาแล้วๆ ย่อมได้โอกาสทุกๆ องค์ เหมือนที่ประทับนั่งของพระเจ้าจักรพรรดิย่อมเป็นที่ไม่คับแคบ พวกกษัตริย์ชั้นผู้ใหญ่ที่เสด็จมาแล้วๆ ก็ยังทรงได้ช่องว่างอยู่ ประเทศขนาดเท่าปลายขนทรายตามนัยที่กล่าวไว้ในมหาปริณิพพานสูตร ในที่ใกล้พระผู้มีพระภาคเจ้ายังมีเทวดา ๑๐ องค์บ้าง ๒๐ องค์บ้าง เนรมิตรร่างให้ละเอียดยืนอยู่ข้างหน้าทั้งหมดมีเทวดา ๖๐ องค์ๆ ยืนอยู่

๑) เทพทั้งหลายผู้อยู่ชั้นสุทธาวาส ที่ชื่อว่าสุทธาวาส ได้แก่ พรหมโลก ๕ ชั้น อันเป็นที่อยู่ของพระอนาคามี และพระชีนาสพผู้บริสุทธิ์ ในครั้งนั้น พวกพรหมเหล่านั้นเข้าสมาบัติแล้วออกตามกำหนด เมื่อมองดูที่อยู่ของพรหมได้เห็นว่าว่าง เหมือนโรงอาหารในเวลาหลังอาหาร จากนั้นก็ใคร่ครวญคิดว่าพรหมทั้งหลายไปไหน ทราบว่าไปที่ประชุมใหญ่จึงคิดว่า สมาคมนี้ใหญ่ฝ่ายเราทั้งหลายมาแวะซักไซ้ สำหรับพวกผู้ซักไซ้ จะหาโอกาสได้ยาก เพราะฉะนั้น เมื่อจะไปเราทั้งหลายอย่าไปมือเปล่า จงช่วยกันแต่งคาถาคนละบทแล้วค่อยไป เราทั้งหลายจะให้พระผู้มีพระภาค ทรงทราบว่าตนมาในสมาคมเหมือนกันด้วยคาถานั้น และจะกล่าวพระเกียรติคุณของพระทศพลอีกด้วย ความดำริ

^{๓๓๐} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๕๖.

^{๓๓๑} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๕๖.

อย่างนี้จึงได้มี เพราะความที่พรหมชั้นสุทธาวาสเหล่านั้นนอกจากสมาบัติแล้วจึงใคร่ครวญอย่างนี้
เทวดาเหล่านั้น อภิวัตพระผู้มีพระภาคแล้วได้ยืนอยู่ในที่อันสมควรด้านหนึ่ง

คำว่า การประชุมครั้งใหญ่ (มหาสมโย) คือ การประชุมใหญ่ที่ราวป่า พระผู้มีพระภาคตรัส
เรียกว่า ป่าใหญ่ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ในวันนี้ การประชุมใหญ่ คือการเข้าประชุมพร้อมกันครั้งใหญ่
ได้มีแล้วในราวป่านี้ เพื่อจะทรงแสดงหมู่เทพที่มีการประชุมกันเหล่านั้น พระองค์จึงตรัสว่า มีหมู่เทพ
มาประชุมกันมากมาย

ถามว่า หมู่เทพมาประชุมกัน เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพื่อได้เยี่ยมสงฆ์ผู้ไม่พ่ายแพ้^{๓๓๒}

อธิบายว่า เราทั้งหลายได้พากันมาเพื่อต้องการเห็นสงฆ์ผู้ไม่พ่ายแพ้ในที่ใดๆ ให้พ่ายแพ้
ไม่ได้ คือผู้ชนะสงครามแล้ว เพราะย่ำยิมารทั้ง ๓ ได้ในวันนี้ พรหมนั้นครั้นกล่าวคาถานี้แล้วถวาย
อภิวัตพระผู้มีพระภาคแล้วได้ยืนที่ขอบปากจักรวาลด้านตะวันออก

๒) พรหมองค์ที่ ๒ มากล่าวโดยนัยที่กล่าวนำมาแล้วเหมือนกัน พรหมชั้นสุทธาวาส
เหล่านั้นจึงกล่าวว่า พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์ทั้งหลายมาแล้วในที่นี้เพื่อเยี่ยมภิกษุเหล่านั้น พรหม
เหล่านั้นก็ได้กลับไปยืนในที่เดิม

๓) พรหมชั้นสุทธาวาสองค์ที่ ๓ มาแล้วได้ภาษิตแล้วโดยนัยที่กล่าวแล้ว พรหมชั้น
สุทธาวาสกราบทูลว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์ทั้งหลายเป็นผู้มาแล้ว เพื่อชมพระอรหันต์รู้
หนุมที่ฝึกตนแล้วด้วยความเพียรเป็นเครื่องประกอบอันยอดเยี่ยมเห็นปานนี้เหล่านี้ แม้พรหมชั้น
สุทธาวาสองค์นั้นก็ไปยืนอยู่ที่เดิมเป็นต้น

พระผู้มีพระภาคทรงสำรวจดูตั้งแต่พื้นแผ่นดินจนจรดกำหนดขอบปากจักรวาล จาก
กำหนดขอบปากจักรวาลจนจรดพรหมโลก ทอดพระเนตรเห็นการประชุมของเทวดาแล้วทรงดำริว่า
เทวสมาคมนี้ใหญ่นัก^{๓๓๓} ส่วนภิกษุทั้งหลายไม่ทราบวาทะสมาคมนี้ใหญ่อ่างนี้ เราจะบอกเธอ
ทั้งหลาย เมื่อทรงพระดำริอย่างนั้นเสร็จแล้ว ทรงขยายเรื่องทั้งหมดให้พิสดาร

คำว่า ครั้งที่มีจำนวนสูงสุด (เอตปรมา) มีวิเคราะห์ว่า เถานี้เป็นจำนวนสูงสุดแห่ง
เทวดาเหล่านี้ เพราะเหตุนี้ เทวดาเหล่านี้ชื่อว่ามีเถานี้เป็นจำนวนสูงสุด พวกเทวดาพากันคิดว่า
พระผู้มีพระภาคจะทรงตรัสชื่อและโคตรของเทพชั้นผู้ใหญ่เท่านั้น ของชั้นผู้น้อยจะทรงตรัสทำไม
ในมหาสมาคมนี้ พระผู้มีพระภาคทรงพิจารณาว่า เทพเหล่านี้คิดอย่างไรทรงทราบจิตตวาระนั้นของ
เทวดาเหล่านั้น เหมือนสอดมือเข้าไปในปากคลำหัวใจ และเหมือนจับใจได้พร้อมของกลาง จึงทรง
ดำริว่า เราจะกล่าวถึงชื่อและโคตรของเทพแม้ทั้งหมด ทั้งชั้นผู้น้อยและชั้นผู้ใหญ่อันต่างก็มาจากหมื่น
จักรวาล ดังพระพุทธพจน์ว่า ภิกษุทั้งหลาย รูปที่ได้เห็นเสียง ที่ได้ฟังอารมณ์ ที่ได้ทราบ
ธรรมารมณ์ ที่รู้แจ้งที่ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก ฯลฯ เทวดาและมนุษย์ถึงแสวงหาตรองตามด้วยใจ
นั้นเรารู้ ... นั้นเรารู้เห็น ... นั้นเรารู้แล้ว^{๓๓๔}

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงมหาสมยสูตรแก่เทวดาในหมื่นโลกธาตุอย่างนี้เสร็จแล้ว เพราะ
มหาสมยสูตรนี้ เป็นที่รัก เป็นที่ขอบใจของเทวดา เพราะฉะนั้น ในสถานที่ใหม่ เมื่อจะ

^{๓๓๒} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๕๘.

^{๓๓๓} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๕๙.

^{๓๓๔} อัง.จตก. (ไทย) ๒๑/๒๔/๓๙

กล่าวมงคลฟังกล่าวแต่พระสูตรนี้เท่านั้น พวกเทวดาพากันคิดว่า เราทั้งหลายจะฟังพระสูตรนี้แล้วก็เงี้ยวหลงฟัง เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงแสดงจนเทวดาจำนวนหนึ่ง ๑๐๐,๐๐๐ โภก^{๓๓๕} ได้บรรลุพระอรหันต์ผลแล้ว ผู้ที่เป็นพระโสดาบันเป็นต้นมาจนไม่สามารถนับได้ และเรื่องนี้ ฟังมีเพราะความที่พระสูตรเป็นที่รักเป็นที่ชอบใจของเทวดาทั้งหลาย

จากข้อความข้างต้นผู้วิจัยสรุปได้ว่า เทวดาใน ๑๐ โลกธาตุ พระพุทธเจ้าทรงใช้พระดำรัสว่า เทวดาตั้งแต่พื้นดินจนถึงขอบปากจักรวาล ตั้งแต่ขอบปากจักรวาลจนถึงพรหมโลก มาประชุมพร้อมกัน เพื่อเยี่ยมพระพุทธเจ้าพร้อมเหล่าภิกษุผู้เป็นพระอรหันต์ และเพื่อฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า ดังนั้นการประชุมนี้จึงเชื่อว่าเป็นการประชุมใหญ่

๓.๔.๒ วิเคราะห์เนื้อหาและวิธีการแสดงธรรมในมหาสมยสูตร

วิเคราะห์เนื้อหาและวิธีการแสดงธรรมในมหาสมยสูตร กล่าวถึงการวิเคราะห์เนื้อหาและวิธีการแสดงธรรมในมหาสมยสูตร ผู้วิจัยจะได้นำเสนอต่อไปนี้

(๑) เนื้อหาและวิธีการแสดงสัมมาปริพพาขณียสูตรแก่เทวดาผู้มีราคะจิตในมหาสมยสูตร คือพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพาพระภิกษুবวชใหม่ ๕๐๐ รูปไปยังป่าหิมวันต์ ทรงใช้กุศโลบายตรัสสอนจนพระภิกษุทั้ง ๕๐๐ รูปได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ จากนั้นเทวดาทั้งหมื่นจักรวาลต่างพากันยินดีแล้วได้มาประชุมพร้อมกันทั้งหมดต่อหน้าพระพักตร์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้ง ๕๐๐ รูปเหล่านั้น พระพุทธองค์จึงทรงตรววจถึงจิตของเทวดาเหล่านั้นว่า เทวดาพวกไหนมีจิตแบบไหน เหมาะแก่การฟังธรรมเรื่องใดบ้าง ทรงใคร่ครวญธรรมเทศนาอันเป็นที่สบายแก่พวกจิตเหล่านั้น ทรงกำหนดเทศนาว่า พวกเทวดาราคะจิต เราจักแสดงสัมมาปริพพาขณียสูตร^{๓๓๖} โดยพระพุทธานิมิตเป็นผู้ถามพระผู้มีพระภาคเป็นผู้ตอบ

พระพุทธานิมิตตรัสถามพระผู้มีพระภาคว่า เราขอถามมุนีผู้มีปัญญามาก ผู้ข้ามถึงฝั่งปรินิพพานแล้วดำรงตนมั่น ภิกษุเหล่านั้นบรรเทาทุกขทั้งหลายแล้ว ฟังเว้นรอบโดยชอบในโลกอย่างไร^{๓๓๗}

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบพุทธานิมิตว่า ภิกษุใด ถอนการถือความเกิด ความฝันและลักษณะว่าเป็นมงคลขึ้นได้แล้ว ภิกษุนั้นละมกมลอันเป็นโทษได้แล้วฟังเว้นรอบโดยชอบในโลก ภิกษุฟังนำเสียซึ่งความกำหนัดในกามทั้งหลาย ทั้งที่เป็นของมนุษย์ ทั้งที่เป็นของทิพย์ ภิกษุนั้นตรัสรู้ธรรมแล้วก้าวล่วงภพได้แล้ว ฟังเว้นรอบโดยชอบในโลก ภิกษุกำจัดคำส่อเสียดแล้ว ฟังละความโกรธ ความตระหนี่ ภิกษุนั้นละความยินดีและความยินร้ายได้แล้ว ฟังเว้นรอบโดยชอบในโลก

ภิกษุละสัตว์และสังขารอันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รักแล้ว ไม่ถือมั่น อันตณหาและทิฐิไม่อาศัยแล้วในภพไหนๆ หลุดพ้นแล้วจากธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์ ฟังเว้นรอบโดยชอบในโลก

ภิกษุนั้น กำจัดเสียแล้วซึ่งความกำหนัดด้วยอำนาจแห่งความพอใจในความยัตถิอทั้งหลาย ย่อมไม่เห็นความเป็นสาระในอุปริทั้งหลาย ภิกษุนั้นผู้อันตณหาและทิฐิไม่อาศัยแล้วอันใครๆ ฟังนำไปไม่ได้ ฟังเว้นรอบโดยชอบในโลก

^{๓๓๕} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๗๑.

^{๓๓๖} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๖๐.

^{๓๓๗} พุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๓๖๒/๔๐๒, พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๓๖๒/๕๘๔.

ภิกษุฉันไม่ผิดพลาดด้วยวาจาใจและการงานแล้ว รู้แจ้งแล้วซึ่งธรรมโดยชอบ บรรดา
บทคือนิพพานอยู่ พึงเว้นรอบโดยชอบในโลก ภิกษุใดประสบอยู่ ไม่พึงยึดถือว่าเราแม้ถูกด่าก็ไม่พึง
ผูกโกรธ ได้โทษนะที่ผู้อื่นให้แล้วไม่พึงประมาทมิวเมา ภิกษุฉันพึงเว้นรอบโดยชอบในโลก

ภิกษุละความโลภและภพแล้ว งดเว้นจากการตัดและการจองจำสัตว์อื่น ข้ามพ้นความ
สงสัย ไม่มีกิเลสจุลจุลศรพึงเว้นรอบโดยชอบในโลก ภิกษุรู้แจ้งความปฏิบัติอันสมควรแก่ตน และรู้
แจ้งธรรมตามความเป็นจริงแล้ว ไม่พึงเบียดเบียนสัตว์ใดๆ ในโลก พึงเว้นรอบโดยชอบในโลก ภิกษุ
ใดไม่มือนุสัย ถอนอกุศลมูลอะไรๆ ขึ้นได้แล้ว ภิกษุฉันไม่มีความหวัง ไม่มีตัณหา พึงเว้นรอบโดย
ชอบในโลก

ภิกษุผู้สิ้นอาสวะ ละมานะได้แล้ว ก้าวล่วงธรรมชาตอันเป็นทางแห่งราคะได้หมด ผีภณ
ตน ดับกิเลสได้แล้ว มีจิตตั้งมั่น พึงเว้นรอบโดยชอบในโลก ภิกษุผู้มีศรัทธาได้สดับแล้ว เห็นมรรค
ไม่แล่นไปด้วยอำนาจ ทิฐิในสัตว์ทั้งหลายผู้ไปแล้วด้วยทิฐิ ภิกษุฉันเป็นนักปราชญ์กำจัดเสียซึ่งโลภะ
โทสะ และภริษะ พึงเว้นรอบโดยชอบในโลก

ภิกษุฉันชนะกิเลสด้วยอหัตมรรคอันหมดจดดี มีกิเลสจุลจุลศรเปิดแล้ว มีความ
ชำนาญในธรรมทั้งหลาย ถึงนิพพาน ไม่มีความหวั่นไหว ฉลาดในญาณ อันเป็นที่ดับสังขาร พึงเว้น
รอบโดยชอบในโลก ภิกษุล่วงความกำหนดว่าเราว่าของเรา ในปัญจขันธ์ทั้งที่เป็นอดีตทั้งที่เป็น
อนาคต มีปัญญาบริสุทธีก้าวล่วงทั้ง ๓ กาล หลุดพ้นแล้วจากอายตนะทั้งปวง พึงเว้นรอบโดยชอบ
ในโลก

ภิกษุผู้รู้บทแห่งสัจจะทั้งหลาย ตรัสรู้ธรรม เห็นการละอาสวะทั้งหลายเป็นวิภูษะ
(นิพพาน) ไม่ข้องอยู่ในภพไหนๆ เพราะความหมดสิ้นไปแห่งอุปธิทั้งปวง พึงเว้นรอบโดยชอบในโลก

พระพุทธนิมิตตรัสกับพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้อนี้เป็นอยำนั่นแน่แท้
ทีเดียว ภิกษุใดมีปรกติดูอยู่อย่างนี้ ผีภณตนแล้ว ล่วงธรรมเป็นที่ตั้ง แห่งสังโยชน์ทั้งปวง ภิกษุฉันพึง
เว้นรอบโดยชอบในโลก^{๓๓๘}

จากข้อความข้างต้นผู้วิจัยสรุปได้ว่า พระพุทธองค์ทรงแสดงสัมมาปริพพาขณียสูตร
พระสูตรนี้มีเนื้อหาในการละกามทั้งหลาย ละความโกรธ ละความตระหนี่ ละความโลภและภพ
ละโลภะ โทสะ และภริษะ ละอาสวะทั้งหลายแก่เทวดาที่เป็นราคะจรีต

(๒) เนื้อหาและวิธีการแสดงกลหวิวาทสูตรแก่เทวดาในมหาสมยสูตร พระพุทธองค์ทรง
ตรววจถึงจรีตของเทวดาเหล่านั้นว่า เทวดาพวกไหนมีจรีตแบบไหน เหมาะแก่การฟังธรรมเรื่อง
ใดบ้าง ทรงใคร่ครวญธรรมเทศนาอันเป็นที่สบายแก่พวกจรีตเหล่านั้น ทรงกำหนดเทศนาว่า พวก
เทวดาโทสจรีต เราจักแสดงกลหวิวาทสูตร^{๓๓๙} โดยพระพุทธนิมิตเป็นผู้ถามพระผู้มีพระภาคเป็น
ผู้ตอบ

พระพุทธนิมิตตรัสถามพระผู้มีพระภาคว่า ความทะเลาะ ความวิวาท ความรำไร ความ
เศร้าโศกกับทั้งความตระหนี่ความถือตัวความดูหมิ่นผู้อื่นและทั้งคำส่อเสียด เกิดจากอะไร ธรรมเครื่อง
เศร้าหมองเหล่านั้นเกิดจากอะไรขอเชิญพระองค์ทรงตรัสบอกเนื้อความที่ข้าพระองค์ถามเถิด^{๓๔๐}

^{๓๓๘} พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๓๗๘/๔๐๕, พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๓๗๘/๕๘๘.

^{๓๓๙} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๖๐.

^{๓๔๐} พุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๘๕๕/๕๐๑, พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๘๕๕/๗๐๕.

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบพระพุทฺธนิมิตว่า ความทะเลาะ ความวิวาท ความร่ำไร ความเศร้าโศกกับทั้งความตระหนี่ความถือตัวความดูหมิ่นผู้อื่นและทั้งคำส่อเสียด เกิดจากของที่รัก^{๓๔๑} ความทะเลาะความวิวาทประกอบแล้วด้วยความตระหนี่ เมื่อความวิวาทเกิดแล้วคำส่อเสียดย่อมเกิด

พระพุทฺธนิมิตตรัสถามว่า ความรักในโลกเล่ามีอะไรเป็นเหตุ แม่อันหนึ่ง ชนเหล่าใดมีกษัตริย์เป็นต้นมีความโลภเทียวไปในโลกความโลภของชนมีกษัตริย์เป็นต้นเหล่านั้น มีอะไรเป็นเหตุ ความหวังและความสำเร็จของนรชนซึ่งมีในสัมปรายภพมีอะไรเป็นเหตุ

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ความรักในโลกมีความพอใจเป็นเหตุ แม่อันหนึ่ง ชนเหล่าใดมีกษัตริย์เป็นต้นมีความโลภเทียวไปในโลกความโลภของชนมีกษัตริย์เป็นต้นเหล่านั้น มีความพอใจเป็นเหตุ ความหวังและความสำเร็จของนรชนซึ่งมีในสัมปรายภพมีความพอใจนี้เป็นเหตุ

พระพุทฺธนิมิตตรัสถามว่า ความพอใจในโลกเล่ามีอะไรเป็นเหตุ แม้การวินิจฉัยคือค้นหาและทูลชี้แจงความโกรธโทษแห่งการกล่าวมุสาและความสงสัยก็ดีที่พระสมณะตรัสแล้วเกิดจากอะไร

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า บัณฑิตทั้งหลาย กล่าวสุขเวทนาและทุกขเวทนาใดว่า เป็นความยินดีและความไม่ยินดีในโลกความพอใจย่อมเกิด เพราะอาศัยสุขเวทนาและทุกขเวทนานั้นสัตว์ในโลกเห็นความเสื่อมไปและความเกิดขึ้นในรูปทั้งหลายแล้วย่อมกระทำการวินิจฉัยความโกรธโทษแห่งการกล่าวมุสาและความสงสัยธรรมแม้เหล่านี้ เมื่อความยินดีและความไม่ยินดีทั้งสองอย่างนั้นแหละมีอยู่ก็ย่อมเกิดขึ้นได้บุคคลผู้มีความสงสัยพึงศึกษาเพื่อทางแห่งญาณ^{๓๔๒} ท่านผู้เป็นสมณะรู้แล้วจึงกล่าวธรรมทั้งหลาย

พระพุทฺธนิมิตตรัสถามว่า ความยินดีและความไม่ยินดี มีอะไรเป็นเหตุ เมื่อธรรมอะไรไม่มีธรรมเหล่านี้จึงไม่มีขอพระองค์จงตรัสบอกอรรถคือทั้งความเสื่อมไปและทั้งความเกิดขึ้น(แห่งความยินดีและความไม่ยินดี)นี้ว่ามีสิ่งใดเป็นเหตุแก่ข้าพระองค์เกิด

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ความยินดี ความไม่ยินดี มีผัสสะเป็นเหตุ เมื่อผัสสะไม่มีธรรมเหล่านี้จึงไม่มีเราขอบอกอรรถคือทั้งความเสื่อมไปและทั้งความเกิดขึ้นนี้ ว่ามีผัสสะนี้เป็นเหตุแก่ท่าน

พระพุทฺธนิมิตตรัสถามว่า ผัสสะในโลกเล่า มีอะไรเป็นเหตุ อนึ่ง ความหวงแหนเกิดจากอะไรเมื่อธรรมอะไรไม่มีความถือว่าสิ่งนี้เป็นของเราจึงไม่มีเมื่อธรรมอะไรไม่มีผัสสะจึงไม่ถูกต้อง

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ผัสสะอาศัยนามและรูปจึงเกิดขึ้น ความหวงแหนมีความปรารถนาเป็นเหตุเมื่อความปรารถนาไม่มีความถือว่าสิ่งนี้เป็นของเราจึงไม่มี เมื่อรูปไม่มี ผัสสะจึงไม่ถูกต้อง

พระพุทฺธนิมิตตรัสถามว่า เมื่อบุคคลปฏิบัติอย่างไร รูปจึงไม่มี อนึ่ง สุขก็ดี ทุกข์ก็ดีอย่างไรจึงไม่มีขอพระองค์โปรดตรัสบอกอาการที่รูปและสุขทุกข์นี้ไม่มีแก่ข้าพระองค์เกิดข้าพระองค์มีใจดำริว่าเราควรรู้ความข้อนั้น

^{๓๔๑} สิ่งเป็นที่รัก มีความหมาย ๒ อย่าง คือ (๑) สัตว์ หมายถึงมารดา บิดา พี่ น้อง บุตร ธิดา เป็นต้น(๒) สิ่งขาร หมายถึงรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่ชอบใจ ; ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๔๘/๓๐๑-๓๐๒.

^{๓๔๒} ญาณ ในที่นี้หมายถึงญาณ ๑๖ (โสฬสญาณ) ความหยั่งรู้ที่เกิดขึ้นแก่ผู้เจริญวิปัสสนาตามลำดับตั้งแต่ต้นจนถึงที่สุด คือ (๑) นามรูปปริจเฉทญาณ (ญาณกำหนดรู้นามและรูป) เป็นต้น ; วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๖๖๒-๘๐๔/๒๕๐-๓๕๐.

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า บุคคลเป็นผู้ไม่มีสัญญาด้วยสัญญาเป็นปกติ เป็นผู้ไม่มีสัญญาด้วยสัญญาอันผิปรกติเป็นผู้ไม่มีสัญญาก็มิใช่เป็นผู้มีสัญญาว่าไม่มีก็มิใช่ เมื่อบุคคลปฏิบัติแล้วอย่างนี้รูปจึงไม่มีเพราะว่าธรรมเป็นส่วนแห่งความเนิ่นช้ามีสัญญาเป็นเหตุ

พระพุทธนิมิตตรัสถามว่า ข้าพระองค์ได้ถามความข้อใดกะพระองค์ พระองค์ก็ได้ทรงแสดงความข้อนั้นแก่ข้าพระองค์แล้วข้าพระองค์ขอถามความข้ออื่นกะพระองค์ ขอเชิญพระองค์ตรัสบอกความข้อนั้นเถิดก็สมณพราหมณ์ผู้เป็นบัณฑิตพวกหนึ่งในโลกนี้ย่อมกล่าวว่า ความบริสุทธิ์ของสัตว์ว่าเป็นยอดด้วยเหตุเพียงเท่านั้นหรือว่าย่อมกล่าวว่าความบริสุทธิ์อย่างอื่นอันยิ่งไปกว่ารูปสมมตินี้

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า สมณพราหมณ์ผู้มีวิาทะว่าเที่ยง พวกหนึ่ง (มีความถือตัวว่า) เป็นบัณฑิตในโลกนี้ย่อมกล่าวว่ารูปสมมตินี้เป็นความบริสุทธิ์ของสัตว์แม้ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น สมณพราหมณ์ผู้มีวิาทะว่าชาติสูญ พวกหนึ่งเป็นผู้มีวิาทะว่าตนเป็นคนฉลาดในอนุปาทีเสสนิพพาน ย่อมโต้เถียงสมณพราหมณ์ผู้มีวิาทะว่าเที่ยงเหล่านั้นแหละ ส่วนท่านผู้เป็นมุณี รู้บุคคลเจ้าทิฐิเหล่านั้นว่าเป็นผู้อาศัยสัตตทิฐิและอุจเจททิฐิ ท่านผู้เป็นมุณินั้นเป็นนักปราชญ์พิจารณารู้ผู้อาศัยทิฐิทั้งหลายแล้วรู้ธรรมโดยลักษณะมีความไม่เที่ยงและเป็นทุกข์เป็นต้นหลุดพ้นแล้วย่อมไม่ทะเลาะวิวาทกับใครย่อมไม่มาเพื่อความเกิดบ่อยๆ^{๓๔๓}

จากข้อความข้างต้นผู้วิจัยสรุปได้ว่า พระพุทธองค์ทรงแสดงกลวิธีวิาทสูตร พระสูตรนี้มีเนื้อเรื่องความทะเลาะ ความวิวาท ความรำไร ความเศร้าโศก ความตระหนี่ ความถือตัวความดูหมิ่นผู้อื่นและทั้งคำส่อเสียด เรื่องความรัก เรื่องสุขเวทนา ทุกขเวทนา เรื่องความยินดี ความไม่ยินดี เรื่องผัสสะและนามรูป เรื่องสัตตทิฐิและอุจเจททิฐิ เป็นพระสูตรที่ถูกกบฏจริตของเทวดาที่เป็นโทสจริต

(๓) เนื้อหาและวิธีการแสดงมหาพยุหสูตรแก่เทวดาผู้มีโมหจริตในมหาสมยสูตร พระพุทธองค์ทรงตรวจดูจริตของเทวดาเหล่านั้นว่า เทวดาพวกไหนมีจริตแบบไหน เหมาะแก่การฟังธรรมเรื่องใดบ้าง ทรงใคร่ครวญธรรมเทศนาอันเป็นที่สบายแก่พวกจริตเหล่านั้น ทรงกำหนดเทศนาว่า พวกเทวดา โมหจริต เราจักแสดงมหาพยุหสูตร^{๓๔๔} โดยพระพุทธนิมิตเป็นผู้ถามพระผู้มีพระภาคเป็นผู้ตอบ

พระพุทธนิมิตตรัสถามพระผู้มีพระภาคว่า บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่งถือนั่นอยู่ในทิฐิ ย่อมโต้เถียงวิวาทกันว่า สิ่งนี้เท่านั้นจริง บุคคลทั้งหมดนั้น ย่อมนำความนิทานมาเนืองๆ หรือย่อมได้ความสรรเสริญในที่นั้นบ้าง^{๓๔๕}

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า บุคคลเหล่านั้นบางครั้งได้ความสรรเสริญบ้าง ผลคือความสรรเสริญนั้นน้อยนัก ไม่พอแก่ความสงบ เราย่อมกล่าวว่าผลแห่งความวิวาทกัน ๒ ประการ คือ ความนิทานและความสรรเสริญ บัณฑิตเห็นโทษในผลแห่งการวิวาทเมื่อนี้แล้ว เห็นนิพพานมิใช่ภูมิแห่งการวิวาท^{๓๔๖} ว่าเป็นธรรมเกษม ไม่พึงวิวาทกัน

^{๓๔๓} พ.ศ. (บาลี) ๒๕/๘๖๘/๕๐๓, พ.ศ. (ไทย) ๒๕/๘๖๘/๗๐๘.

^{๓๔๔} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๖๐.

^{๓๔๕} พ.ศ. (บาลี) ๒๕/๙๐๒/๕๑๐, พ.ศ. (ไทย) ๒๕/๙๐๒/๗๑๗.

^{๓๔๖} ภูมิแห่งการไม่วิวาท ในที่นี้หมายถึงอมตนิพพาน ; พ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๓๑/๓๖๕.

พระพุทธนิมิตตรัสถามว่า ทิฐิเหล่าใดเหล่าหนึ่งเป็นอันมาก บัณฑิตผู้รู้แจ้งย่อมไม่เข้าไปใกล้ทิฐิทั้งปวงนั้น บัณฑิตผู้รู้แจ้งนั้น เป็นผู้ไม่เข้าไปใกล้จะพึงถึงธรรมที่ควรเข้าไปใกล้อะไร จึงจะไม่ทำ ความชอบใจในรูปที่ได้เห็น ในเสียงที่ได้ฟัง

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ชนบางพวกผู้มีศีลอันอุดม สำคัญอยู่ว่าศีลเท่านั้นเป็นธรรม อุดม จึงกล่าวความบริสุทธิ์ด้วยการสำรวม ชนเหล่านั้นสมทานวัตรแล้วตั้งมั่นอยู่ว่า เราทั้งหลายควร ศึกษาความบริสุทธิ์ของศาสนานี้ในทิฐินี้เท่านั้น ชนเหล่านั้นอันภพนำเข้าไปแล้ว กล่าวว่า เราทั้งหลายเป็นผู้ฉลาด ถ้าบุคคล เป็นผู้เคลื่อนจากศีลและพรตแล้วไซ้ บุคคลนั้นยังกรรมให้ผิดไปแล้วก็ไม่หวั่นไหว ยังคร่ำครวญและปรารณาความบริสุทธิ์อยู่ เหมือนบุคคลอยู่ปราศจากเรือน เสื่อมแล้วจากพวก พึงปรารณาเรือนหรือพวก ฉะนั้น อนึ่ง อริยสาวกละศีล พรต ธรรมที่มีโทษและไม่มีโทษ ทั้งสิ้นนี้ แล้วไม่ ปรารณาว่า ธรรมชาตินี้บริสุทธิ์ ธรรมชาตินี้ไม่บริสุทธิ์ เว้นแล้วจากความบริสุทธิ์และความไม่บริสุทธิ์ ไม่ถือนั่นทิฐิแล้วพึงเที่ยวไป

พระพุทธนิมิตตรัสถามว่า สมณพราหมณ์ทั้งหลาย อาศัยทิฐินั้นหรือความเกลียดบาป แม้ อนึ่ง อาศัยรูปที่ได้เห็นแล้ว เสียงที่ได้ฟังแล้ว หรืออารมณ์ที่ได้ทราบแล้ว เป็นผู้ระลึกเล่นพันไปจากกิริยาที่ยังไม่ปราศจากตัณหาในภพและมีใช้ภพแล้ว ย่อมทอดถอนถึงความบริสุทธิ์

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ความดิ้นรนทั้งหลาย ย่อมมีแก่ผู้ปรารณาความหวั่นไหวมี อยู่ในวัตถุที่ตนกำหนดแล้ว การจุติและการอุปบัติในภพนี้ย่อมไม่มีแก่ผู้ใด ผู้นี้จะพึงหวั่นไหวจะพึงดิ้นรนในอารมณ์ไหนๆ เพราะเหตุอะไร

พระพุทธนิมิตตรัสถามว่า สมณพราหมณ์พวกหนึ่งกล่าวธรรมใดว่า เป็นธรรมอย่างยิ่ง ส่วนสมณพราหมณ์เหล่าอื่นกล่าวธรรมนั้นแหละว่า เป็นธรรมเลวทราม วาทะของสมณพราหมณ์ทั้งสองพวกนี้ วาทะอย่างไหนจริงหนอ เพราะสมณพราหมณ์ทั้งหมดนี้แล เป็นผู้กล่าวอวดอ้างว่าตนเป็นผู้ฉลาด

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า สมณพราหมณ์ทั้งหลายกล่าวธรรมของตนนั้นแหละ ว่าเป็นธรรมบริบูรณ์ แต่กลับกล่าวธรรมของผู้อื่น ว่าเป็นธรรมเลวทราม สมณพราหมณ์ทั้งหลาย ต่างยึดถือทิฐิแม้ด้วยอาการอย่างนี้แล้ว ย่อมวิวาทกัน สมณพราหมณ์ทั้งหลายกล่าวทิฐิของตนๆ ว่าเป็นจริง ^{๓๔๗}

พระพุทธนิมิตตรัสถามว่า ถ้าว่าบุคคลพึงเป็นผู้เลวทราม เพราะการดิ้นรนของบุคคลอื่น ไซ้ ใครๆ จะไม่พึงเป็นผู้วิเศษในธรรมทั้งหลาย เพราะว่าสมณพราหมณ์เป็นอันมาก ย่อมกล่าวธรรมของบุคคลอื่นโดยความเป็นธรรมเลวทราม ในธรรมของตน กล่าวว่า เป็นธรรมมั่นคง

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า สมณพราหมณ์ทั้งหลาย ย่อมสรรเสริญหนทางเครื่องดำเนินของตนอย่างใด การบูชาธรรมของตนของสมณพราหมณ์ เหล่านั้น ก็ยังเป็นไปอยู่อย่างนั้น หากว่าวาทะทั้งปวง จะพึงเป็นของแท้ ความบริสุทธิ์ของสมณพราหมณ์ผู้มีถ้อยคำต่างๆ กันเหล่านั้นก็จะเป็นผลเฉพาะตนๆ เท่านั้น

พระพุทธนิมิตตรัสถามว่า ญาณที่ผู้อื่นจะพึงนำไปไม่มีแก่พราหมณ์ การวินิจฉัยในธรรม คือ ทิฐิทั้งหลายว่าข้อนี้แหละจริง ดังนี้แล้ว ยึดถือไว้ ไม่มีแก่พราหมณ์ พราหมณ์จึงล่วงความวิเวกเสียได้ พราหมณ์นั้นย่อมไม่เห็นธรรมอื่น โดยความเป็นธรรมประเสริฐเลย

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เตียรถียบางพวกกล่าวอยู่ว่า เรารู้ เราเห็น สิ่งที่เรารู้เราเห็น นี้ เป็นอย่างนั้น จึงเชื่อความบริสุทธิ์ด้วยทิฐิถ้าว่าเตียรถียได้เห็นแล้วไซ้ ประโยชน์อะไรเล่าด้วยความเห็นนั้นแก่ตน เพราะว่าเตียรถียทั้งหลาย ก้าวล่วงอริยมรรคเสียแล้วย่อมกล่าวความบริสุทธิ์ด้วยธรรมอย่างอื่น

พระพุทธนิมิตตรัสถามว่า นรชนเมื่อเห็นย่อมเห็นนามรูป และครั้นเห็นแล้วจรรู้ทั่วถึงนามรูปเหล่านั้นทีเดียว โดยความเป็นของเที่ยง และโดยความเป็นสุข นรชนนั้น จะเห็นนามรูปมากหรือน้อยโดยความเป็นของเที่ยงและเป็นสุข ผู้ฉลาดทั้งหลาย ย่อมไม่กล่าวความบริสุทธิ์ด้วยความเห็นนั้นเลย

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ขนผู้ทำทิฐิที่ตนกำหนดไว้ในเบื้องหน้า มีปรกติกาล่าตามความมั่นใจ ไม่ใช่เป็นผู้อันบุคคลอื่นพึงจะแนะนำได้ง่าย เลย ผู้นั้นอาศัยครุคนใดแล้ว ก็เป็นผู้กล่าวความดีงามในครุคนั้น ผู้นั้นเป็นผู้กล่าวความบริสุทธิ์ ได้เห็นความถ่องแท้ในทิฐิของตน

พระพุทธนิมิตตรัสถามว่า พราหมณ์รู้แล้ว ย่อมไม่เข้าถึงเครื่องกำหนด คือ ตัณหาและทิฐิ ไม่เล่นไปด้วยทิฐิ และไม่มีตัณหาทิฐิเครื่องผูกพันด้วยญาณ อนึ่ง พราหมณ์นั้น ได้รู้สมบัติ คือ ทิฐิทั้งหลายเป็นอันมากแล้ววางเฉย ขนเหล่าอื่นย่อมยึดถือทิฐิเหล่านั้น

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า มุนีในโลกนี้ สละกิเลสเครื่องร้อยรัดเสียแล้ว เมื่อผู้อื่นเกิด วิเวกกัน ก็ไม่เล่นไปเข้าพวกเขา มุนีนั้นเป็นผู้สงบเมื่อผู้อื่นไม่สงบ ก็เป็นผู้มีอุเบกขาอยู่ ท่านไม่มีการยึดถือขนเหล่าอื่นย่อมยึดถือ

พระพุทธนิมิตตรัสถามว่า มุนีละอาสวะเบื้องต้น (คือส่วนที่ล่วงแล้ว) เสีย ไม่ทำอาสวะใหม่ (คือส่วนที่เป็นปัจจุบัน) ไม่เป็นผู้ล่าเอียงเพราะความพอใจ อนึ่ง มุนีนั้นจะเป็นผู้ยึดมั่นกล่าวก็หาไม่ มุนีนั้นเป็นนักปราชญ์ หลุดพ้นแล้วจากทิฐิทั้งหลาย ไม่ติเตียนตน ไม่ติดอยู่ในโลก

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า มุนีนั้น เป็นผู้ไม่มีมารและเสนามารในธรรมทั้งปวง คือ อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งที่ได้เห็นแล้ว ได้ฟังแล้ว หรือได้ทราบแล้ว ปลงภาระลงแล้ว หลุดพ้นแล้ว เป็นผู้ไม่มีเครื่องกำหนด ไม่เข้าไปยินดี ไม่มีความปรารถนา^{๓๔๘}

จากข้อความข้างต้นผู้วิจัยสรุปความว่า พระพุทธองค์ทรงแสดงมหาพยุหสูตร พระสูตรนี้มีเนื้อหากล่าวถึงความนิมิตและความเจริญ เรื่องศีล พรต ธรรมที่มีโทษและธรรมที่ไม่มีโทษ เรื่องความดีนรชนทั้งหลาย เรื่องการถือทิฐิ เรื่องการบูชาธรรม และความบริสุทธิ์ เรื่องอริยมรรค เรื่องทิฐิ เรื่องการละกิเลสเครื่องร้อยรัด เรื่องความไม่เข้าไปยินดีและไม่มีความปรารถนาแก่เทวดาที่เป็นโมหจริต

(๔) เนื้อหาและวิธีการแสดงจุฬพยุหสูตรแก่เทวดาผู้มีวิตกจริตในสมัยสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพาพระภิกษุบวชใหม่ ๕๐๐ รูปไปยังป่าหิมวันต์ ทรงใช้กุศโลบายตรัสสอนจนพระภิกษุทั้ง ๕๐๐ รูปได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ จากนั้นเทวดาทั้งหมื่นจักรวาลต่างพากันยินดีแล้วได้มาประชุม

^{๓๔๘} พ.ศ. (ไทย) ๒๕/๙๒๑/๕๑๔, พ.ศ. (ไทย) ๒๕/๙๒๑/๗๒๑.

พร้อมกันทั้งหมดต่อหน้าพระพักตร์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้ง ๕๐๐ รูปเหล่านั้น พระพุทธองค์จึงทรงตรวจดูถึงจิตของเทวดาเหล่านั้นว่า เทวดาพวกไหนมีจิตแบบไหน เหมาะแก่การ ฟังธรรมเรื่องใดบ้าง ทรงใคร่ครวญธรรมเทศนาอันเป็นที่สบายแก่พวกจิตเหล่านั้น ทรงกำหนด เทศนาว่า พวกเทวดาราคจิต เราจักแสดงจุฬวิญญูสูตร^{๓๔๙} โดยพระพุทธนิมิตเป็นผู้ถามพระผู้มีพระ ภาคเป็นผู้ตอบ

พระพุทธนิมิตตรัสถามพระผู้มีพระภาคว่า สมณพราหมณ์ทั้งหลายยึดมั่นอยู่ในทิสฺสของ ตนๆ ถ้อยมั่นทิสฺสแล้ว ปฏิญาณว่าพวกเราเป็นผู้ฉลาด ย่อมกล่าวต่างๆ กันว่า ผู้ใดรู้อย่างนี้ ผู้นั้นชื่อว่ารู้ ธรรมคือทิสฺส ผู้นั้นคัดค้านธรรมคือทิสฺสน้อยๆ เชื่อว่าเป็นผู้เลวทราม สมณพราหมณ์ทั้งหลายถ้อยมั่นทิสฺสแม้ ด้วยอาการอย่างนี้ ย่อมโต้เถียงกัน และกล่าวว่า ผู้อื่นเป็นคนเขลา ไม่ฉลาด วาตะของสมณพราหมณ์ สองพวกนี้ว่าทวิเนเป็นวาตะจริงหนอ เพราะว่าสมณพราหมณ์ทั้งหมด ต่างกล่าวว่า เป็นคน ฉลาด^{๓๕๐}

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า หากว่าผู้ใดไม่ยินยอมตามธรรม คือ ความเห็นของผู้อื่น ผู้นั้น เป็นคนพาล คนเขลา เป็นคนมีปัญญาทราม คนเหล่านั้นทั้งหมดก็เป็นคนพาล เป็นคนมีปัญญาต่ำทราม เพราะว่าคนเหล่านั้นทั้งหมดถ้อยมั่นอยู่ในทิสฺส ก็หากว่าคนเหล่านั้นเป็นคนผ่องใสอยู่ในทิสฺสของตนๆ จัดว่า เป็นคนมีปัญญาบริสุทธิ์เป็นคนฉลาด มีความคิดไซ้ บรรดาคนเจ้าทิสฺสเหล่านั้น ก็จะไม่มีการ เป็นผู้มี ปัญญาต่ำทราม เพราะว่าทิสฺสของคนเหล่านั้น ล้วนเป็นทิสฺสเสมอกัน เหมือนทิสฺสของพวกชนนอกนี้ อนึ่ง คนทั้งสองพวกได้กล่าวกันและกันว่าเป็นผู้เขลา เพราะความเห็นใด เราไม่กล่าวความเห็นนั้นว่า แท้ เพราะเหตุที่ชน เหล่านั้น ได้กระทำความเห็นของตนๆ ว่าสิ่งนี้เท่านั้นจริง คนเหล่านั้น จึงตั้งคนอื่น ว่าเป็นผู้เขลา

พระพุทธนิมิตตรัสถามว่า สมณพราหมณ์แต่ละพวก กล่าวทิสฺสใดว่าเป็นความ จริงแท้ แม้สมณพราหมณ์พวกอื่นก็กล่าวทิสฺสนั้นว่า เป็นความเท็จไม่จริง สมณพราหมณ์ทั้งหลายมาถ้อย มั่น (ความจริงต่างๆ กัน) แม้ด้วยอาการอย่างนี้แล้ว ก็วิวาทกันเพราะเหตุไรสมณพราหมณ์ทั้งหลาย จึง ไม่กล่าวสัจจะให้เป็นหนึ่งลงไปได้

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า สัจจะมีย่อยๆ เดียวเท่านั้น สัจจะที่สองไม่มี ผู้ที่ทราบชัดมา ทราบชัดอยู่ จะต้องวิวาทกันเพราะสัจจะอะไรเล่า สมณพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมกล่าวสัจจะทั้งหลายให้ ต่างกันออกไปด้วยตนเอง สมณพราหมณ์ทั้งหลาย จึงไม่กล่าวสัจจะให้เป็นหนึ่งลงไปได้

พระพุทธนิมิตตรัสถามว่า เพราะเหตุไร สมณพราหมณ์ผู้เป็นเจ้าลัทธิทั้งหลายกล่าวยกตน ว่าเป็นคนฉลาด จึงกล่าวสัจจะให้ต่างกันไป สัจจะมากหลายต่างๆ กัน จะเป็นอันใครๆ ได้สดับมา หรือ ว่าสมณพราหมณ์เหล่านั้น ระลึกตามความคาดคะเนของตน

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า สัจจะมากหลายต่างๆ กัน เว้นจากสัญญาว่าเที่ยงเสีย ไม่มี ในโลกเลย สมณพราหมณ์ทั้งหลายมากำหนดความคาดคะเนในทิสฺสทั้งหลาย (ของตน) แล้ว จึงกล่าว ทิสฺสธรรมอันเป็นคู่กันว่า จริงๆ เท็จๆ บุคคลเจ้าทิสฺส อาศัยทิสฺสธรรม เหล่านี้ คือ รูปที่ได้เห็นบ้าง เสียงที่ ได้ฟังบ้าง อารมณ์ที่ได้ทราบบ้าง ศีลและพรตบ้าง จึงเป็นผู้เห็นความบริสุทธิ์ และตั้งอยู่ในการวินิจฉัย ทิสฺสแล้วว่าเรื่องอยู่ กล่าวว่า ผู้อื่นเป็นคนเขลาไม่ฉลาด บุคคลนั้นถูกเขาว่าอยู่ จะเป็นคนเลวทรามด้วย

^{๓๔๙} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๖๐.

^{๓๕๐} พุ.ส. (บาลี) ๒๕/๘๘๕/๕๐๖, พุ.ส. (ไทย) ๒๕/๘๘๕/๗๑๓.

ถ้อยคำของบุคคลอื่น ๆ ตนจะเป็นผู้มีปัญญาตำหนิไปด้วยกัน บุคคลจะเป็นผู้ถึงเวท เป็นนักปราชญ์ ด้วยลำพังตนเอง สมณพราหมณ์ทั้งหลายไม่มีใครเป็นผู้เขลา ชนเหล่าใดกล่าวยกย่องธรรม คือ ทิฐีอื่นจากนี้ไปชนเหล่านั้นผิดพลาด และไม่บริบูรณ์ด้วยความหมดจดเตียรถียทั้งหลายย่อมกล่าวอย่างนี้โดยมาก เพราะว่า เตียรถียเหล่านั้นยินดีนักด้วยความยินดีในทิฐีของตน เตียรถียทั้งหลาย กล่าวความบริสุทธิ์ในธรรม คือทิฐีนี้เท่านั้น หากกล่าวความบริสุทธิ์ในธรรมเหล่าอื่นไม่ เตียรถียทั้งหลาย โดยมากเชื่อมั่นแม้ด้วยอาการอย่างนี้ เตียรถียทั้งหลาย รับรองอย่างหนักแน่นในลัทธิของตนนั้น อนึ่ง เตียรถียรับรองอย่างหนักแน่นในลัทธิของตน จะพึงตั้งใครอื่นว่าเป็นผู้เขลาในลัทธินี้เล่า เตียรถียนั้น เมื่อกกล่าวผู้อื่นว่าเป็นผู้เขลา เป็นผู้มึนธรรมไม่บริสุทธิ์ พึงนำความทะเลาะวิวาทมาให้แก่ตนฝ่ายเดียวเตียรถียนั้น ตั้งอยู่ในการวินิจฉัยทิฐีแล้ว นิमितศาสดาเป็นต้นขึ้นด้วยตนเอง ต้องวิวาทกันในโลกยิ่งขึ้นไป บุคคลละการวินิจฉัยทิฐีทั้งหมดแล้ว ย่อมไม่กระทำความทะเลาะวิวาทในโลก^{๓๕๑}

สรุปความว่า พระพุทธองค์ทรงแสดงจุฬพยุหสูตร พระสูตรนี้มีเนื้อหาในการยึดมั่นอยู่ในความเชื่อของตนเอง เรื่องความจริง และวิธีการแก้กรรมในทิฐิ เรื่องสัจจะ และเรื่องการละวินิจฉัยทิฐิแก่เทวดาที่เป็นวิตกจริต

(๕) เนื้อหาและวิธีการแสดงจุฬพยุหสูตรแก่เทวดาผู้มีสัตถาจริตในมหาสมยสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพาพระภิกษุบวชใหม่ ๕๐๐ รูปไปยังป่าหิมวันต์ ทรงใช้กุศโลบายตรัสสอนจนพระภิกษุทั้ง ๕๐๐ รูปได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ จากนั้นเทวดาทั้งหมื่นจักรวาลต่างพากันยินดีแล้วได้มาประชุมพร้อมกันทั้งหมดต่อหน้าพระพักตร์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้ง ๕๐๐ รูป เหล่านั้น พระพุทธองค์จึงทรงตรวจดูถึงจิตของเทวดาเหล่านั้นว่า เทวดาพวกไหนมีจิตแบบไหน เหมาะแก่การฟังธรรมเรื่องใดบ้าง ทรงใคร่ครวญธรรมเทศนาอันเป็นที่สบายแก่พวกจิตเหล่านั้น ทรงกำหนดเทศนาว่า พวกเทวดาศรัทธาจริต เราจักแสดงจุฬพยุหสูตร^{๓๕๒} โดยพระพุทธนิमितเป็นผู้ถามพระผู้มีพระภาคเป็นผู้ตอบ

พระพุทธเนรมิตทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ข้าพระองค์ขอทูลถามพระองค์ผู้ทรงเป็นเผ่าพันธุ์พระอาทิตย์ผู้มีวิเวก มีสันติบท ทรงแสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ว่า ภิกษุเห็นอย่างไร จึงไม่ถือมั่นอะไรๆ ในโลก ดับไป^{๓๕๓}

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ภิกษุพึงจัดบาปธรรมทั้งปวงที่เป็นรากเหง้าแห่งกิเลสเครื่องเนิ่นช้า^{๓๕๔} และอัสมีมานะ ด้วยมันตาตมหาอย่างใดอย่างหนึ่งที่เกิดในภายในภิกษุมีสติทุกเมื่อ พึงศึกษาเพื่อกำจัดตมหาเหล่านั้นภิกษุพึงรู้คุณธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งในภายในหรือในภายนอกแต่ไม่ควรทำความดีอื่นเพราะคุณธรรมนั้นเพราะการทำความดีอื่นนั้นผู้สงบทั้งหลายไม่กล่าวว่า เป็นความดับกิเลส ภิกษุไม่พึงสำคัญตนว่า เราเลิศกว่าเขา เราด้อยกว่าเขาหรือว่าเราเสมอเขา เพราะคุณธรรมนั้นเป็นผู้เปรียบพร้อมด้วยคุณธรรมเป็นอเนกแล้วไม่พึงกำหนดตนดำรงอยู่ ภิกษุพึงสงบกิเลส

^{๓๕๑} พ.ส. (บาลี) ๒๕/๙๐๑/๕๑๐, พ.ส. (ไทย) ๒๕/๙๐๑/๗๑๖.

^{๓๕๒} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๖๐.

^{๓๕๓} พ.ส. (บาลี) ๒๕/๙๒๒/๕๑๔, พ.ส. (ไทย) ๒๕/๙๒๒/๗๒๒.

^{๓๕๔} รากเหง้าแห่งกิเลสเครื่องเนิ่นช้า ในที่นี้หมายถึงอวิชชา (ความไม่รู้) อโยนิสมนสิการ (การไม่มนสิการ โดยแยกกาย) อัสมีมานะ (ความถือตัว) อหิริกะ (ความไม่ละอาย) อนัตตตปปะ (ความไม่เกรงกลัว) อุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) ; พ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๑/๔๑๒.

ภายในนั่นเอง ไม่พึงแสวงหาความสงบโดยทางอื่น เมื่อภิกษุสงบกิเลสภายในได้แล้วทูลว่ามีอัตตา หรือทูลว่าไม่มีอัตตาก็ไม่มีแต่ที่ไหน ๆ คลื่นไม่เกิดในส่วนกลางทะเล ทะเลเรียบอยู่ ภิกษุพึงเป็นผู้ มั่นคง ไม่หวั่นไหว ภิกษุไม่พึงก่อกิเลสเครื่องฟุ้งในที่ไหนๆ

พระพุทโธเนรมิตทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า พระผู้มีพระภาค ผู้มีพระจักขุแจ่มแจ้ง ได้ ทรงแสดงธรรมที่เป็นพยาน^{๓๕๕} อันเป็นธรรมเครื่องกำจัดอันตราย พระองค์ผู้เจริญ ขอพระองค์จง ตรัสบอกปฏิบัติคือปาทิโมกข์เถิด

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ภิกษุไม่พึงเป็นผู้มีตาลอกแลกพึงป้องกันหุมิให้ได้ยินคามกถา ไม่พึงติดใจในรส และไม่พึงยึดถืออะไรๆในโลกว่า เป็นของเรา เมื่อใด ภิกษุถูกผัสสะกระทบเมื่อนั้น เธอก็ไม่พึงทำความคร่ำครวญในที่ไหนๆไม่พึงคาดหวังภพ และไม่พึงกระสับกระส่ายเพราะอารมณ์ที่ น่ากลัวภิกษุได้ข้าวก็ดี น้ำก็ดี ของขบเคี้ยวก็ดี ผ้าก็ดีไม่ควรทำการสะสม เมื่อไม่ได้ข้าวเป็น ต้น ก็ไม่พึงสะดุ้งภิกษุพึงเป็นผู้มีมาน ไม่พึงเป็นผู้มีเท้าอยู่ไม่สุขพึงเว้นจากความคะนอง ไม่พึง ประมาทและพึงอยู่ในที่นั่งที่นอนที่มีเสียงน้อย ภิกษุไม่พึงหลับมาก มีความเพียรเครื่องเผากิเลสพึง ประกอบความเพียรเครื่องตื่นอยู่พึงละเว้นความเกียจคร้าน ความหลอกลวง เรื่องชวนหัว การ เล่น เมถุนธรรม พร้อมทั้งการประดับตกแต่ง ผู้นับถือพระรัตนตรัยไม่พึงประกอบการทำ อาถรรพณ์^{๓๕๖} การทำนายฝัน การทำนายลักษณะเป็นต้น ไม่พึงก่อกิเลสเป็นเหตุว่าร้ายในที่ไหน ๆภิกษุผู้ถูกคนเหล่านี้เบียดเบียนได้ยินคำพูดมากของพวกสมณะ หรือพวกคนพุดมาก (เหล่านี้ ไม่พึงโต้ตอบคนเหล่านั้นด้วยคำหยาบ เพราะผู้สงบยอมไม่สร้างศัตรู ภิกษุไม่พึงมุงมั่นในความเป็นคน พุดเท็จเมื่อรู้ตัวก็ไม่พึงทำความโอ้อวด และไม่พึงดูหมิ่นผู้อื่นด้วยความเป็นอยู่ด้วยปัญญา ด้วยศีล และวัตรภิกษุผู้ถูกคนเหล่านี้เบียดเบียนได้ยินคำพูดมากของพวกสมณะ หรือพวกคนพุดมาก (เหล่านี้) ไม่พึงโต้ตอบคนเหล่านั้นด้วยคำหยาบ เพราะผู้สงบยอมไม่สร้างศัตรูภิกษุรู้ธรรมนี้แล้ว เลือกร้อยอยู่เป็นผู้มีสติ ศึกษาทุกเมื่อรู้ความดับกิเลสว่า เป็นความสงบแล้วไม่พึงประมาทใน ศาสนาของพระโคตม^{๓๕๗}

จากข้อความข้างต้นผู้วิจัยสรุปได้ว่า พระพุทโธองค์ทรงแสดงตวภูกสูตร พระสูตรนี้มี เนื้อหาเรื่องกิเลสเครื่องเนิ่นช้าและอัสมิมานะ เรื่องอัตตาและอนัตตา เรื่องการไม่ติดใจในรส และการ ไม่ยึดถืออะไรๆในโลกว่า เป็นของเรา เรื่องไม่ประบอการทำการอาถรรพณ์ การไม่ทำนายฝัน และการ ไม่ทำนายลักษณะแก่เทวดาที่เป็นศรัทธาจริต

(๖) เนื้อหาและวิธีการแสดงปุราภาพสูตรแก่เทวดาผู้มีพุทธิจริตในมหาสมยสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพาพระภิกษুবวชใหม่ ๕๐๐ รูปไปยังป่าหิมวันต์ ทรงใช้กุศโลบายตรัสสอนจน พระภิกษุทั้ง ๕๐๐ รูปได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ จากนั้นเทวดาทั้งหมื่นจักรวาลต่างพากันยินดีแล้วได้มา ประชุมพร้อมกันทั้งหมดต่อหน้าพระพักตร์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้ง ๕๐๐ รูป เหล่านั้น พระพุทโธองค์จึงทรงตรวจดูถึงจริตของเทวดาเหล่านั้นว่า เทวดาพวกไหนมีจริตแบบไหน

^{๓๕๕} ธรรมที่เป็นพยาน หมายถึงธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงทราบเอง ประจักษ์แก่พระองค์เอง มีใช่ โดยการ เชื่อผู้อื่น ; ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๖/๔๓๑.

^{๓๕๖} อาถรรพณ์ หมายถึงคาถาอาคมทางไสยศาสตร์ หรือเวทมนตร์ที่ใช้เพื่อให้ดีหรือร้าย เป็นคัมภีร์ อีกเล่มหนึ่งในคัมภีร์พระเวท ขุ.ม.อ. (บาลี) ๑๒๖/๔๑๗.

^{๓๕๗} ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๙๔๑/๕๑๘, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๙๔๑/๗๒๖.

เหมาะแก่การฟังธรรมเรื่องใดบ้าง ทรงใคร่ครวญธรรมเทศนาอันเป็นที่สบายแก่พวกจรีตเหล่านั้น ทรงกำหนดเทศนาว่า พวกเทวดาพุทธิจรีต เราจักแสดงปฐาบทสูตร^{๓๕๘} โดยพระพุทธรูปเป็นผู้ถามพระผู้มีพระภาคเป็นผู้ตอบ

พระพุทธรูปตรัสถามพระผู้มีพระภาคว่า บุคคลผู้มีความเห็นอย่างไร มีศีลอย่างไร บัณฑิตจึงกล่าวว่า เป็นผู้สงบ ท่านพระโคตมพระองค์ผู้อันข้าพระองค์ถามแล้วขอจงตรัสบอกนระผู้สูงสุดแก่ข้าพเจ้าเถิด^{๓๕๙}

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ผู้ใดปราศจากตัณหาก่อนแต่สรีระแตก เป็นผู้ไม่อาศัย (กาลอันเป็นอดีตอนาคต) เบื้องต้นและเบื้องปลาย อันใครๆ จะพึงนับว่า เป็นผู้ยินดีแล้วใน (กาลอันเป็นปัจจุบัน) ท่ามกลางไม่ได้ ความมุ่งหวังของผู้นั้นย่อมไม่มี เรากล่าวผู้นั้นเป็นผู้สงบ ผู้ใดไม่โกรธ ไม่สะดุ้ง ไม่โอ้อวด ไม่คะนองพูดด้วยปัญญา ไม่ฟุ้งซ่าน ผู้นั้น เป็นมุนีผู้สำรวมแล้วด้วยวาจา ผู้ใดไม่ทะเยอทะยานในสิ่งที่ยังไม่มาถึง ไม่เศร้าโศกถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว เป็นผู้มีปกติเห็นความสงบในผัสสะอันใครๆ จะนำไปในทิวี่ทั้งหลายไม่ได้เลย ผู้ใดปราศจากกิเลส ไม่หลอกลวง มีปกติไม่ทะเยอทะยาน ไม่ตระหนี่^{๓๖๐} ไม่คะนอง ไม่เป็นที่เกลียดชัง ไม่ประกอบในคำส่อเสียด เว้นจากความเชยชมในกามคุณ อันเป็นวัตถุน่ายินดี ทั้งไม่ประกอบในการดูหมิ่น เป็นผู้ละเอียดอ่อน มีปฏิภาณ ไม่เชื่อต่อใครๆ ไม่กำหนดยินดี ไม่ศึกษา เพราะใคร่ลาภ ไม่โกรธเคืองในเพราะความไม่มีลาภ และเป็นผู้ไม่พิโรธ ไม่ยินดีในรสด้วยตัณหา เป็นผู้วางเฉย มีสติทุกเมื่อ ไม่สำคัญตัวว่าเสมอเขา ว่าวิเศษกว่าเขา ว่าเลวกว่าเขาในโลก กิเลสอันพัวพันทั้งหลาย ของผู้นั้น ย่อมไม่มี

ตัณหาวิสัยและทิวี่วิสัยของผู้ใดไม่มี ผู้นั้นรู้ธรรมแล้วเป็นผู้อันตัณหาและทิวี่ไม่อาศัยแล้ว ความทะยานอยากเพื่อความเป็นหรือเพื่อความเป็นไม่มี ของผู้ใดไม่มี เรากล่าวผู้นั้นผู้ไม่มีความห่วงใยในกามทั้งหลายว่า เป็นผู้สงบ กิเลสเครื่องร้อยรัดทั้งหลายของผู้ใดไม่มี ผู้นั้นข้ามตัณหาได้แล้ว บุตร ธิดา สัตว์เลี้ยง ไร่นาและที่ดินของผู้ใดไม่มี แม้ความเห็นว่าเป็นตัวตนก็ดี ความเห็นว่าเป็นตัวตนก็ดี อันใครๆ ย่อมไม่ได้ในผู้นั้น ปุณฺณหรือสมณพราหมณ์จะพึงกล่าวกะผู้นั้น (ว่าผู้นั้นยินดีแล้ว หรือผู้ประทุษร้ายแล้ว) โดยโทษมีราคะเป็นต้นใดโทษมีราคะเป็นต้นนั้น ไม่ใช่เป็นความมุ่งหวังของผู้นั้น

เพราะเหตุนี้ ผู้นั้นย่อมไม่หวั่นไหว ในเพราะถ้อยคำทั้งหลาย มุนีผู้ปราศจากความกำหนดยินดี ไม่มีความตระหนี่ยอมไม่กล่าวยกย่องในบุคคลผู้ประเสริฐกว่า ผู้เสมอกัน หรือผู้เลวกว่า ผู้ไม่มีกัมปะ (คือตัณหาแลทิวี่) ย่อมไม่มาสู่กัมปะ^{๓๖๑} ผู้ใดไม่มีความห่วงหาของตนในโลก ไม่เศร้าโศกเพราะสิ่งที่ไม่มียู่ และไม่ลำเอียงในธรรมทั้งหลาย ผู้นั้นแล เรากล่าวว่าเป็นผู้สงบ^{๓๖๒}

^{๓๕๘} ปริ.จตุ.อ. (บาลี) ๓๖๐.

^{๓๕๙} พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๘๕๕/๕๐๑, พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๘๕๕/๗๐๕.

^{๓๖๐} ตระหนี่ มี ๕ อย่าง (๑) อวาสมัจฉริยะ(ตระหนี่ที่อยู่) (๒) กุลมัจฉริยะ(ตระหนี่ตระกูล) (๓) ลาภมัจฉริยะ (ตระหนี่ลาภ) (๔) วัฒนมัจฉริยะ(ตระหนี่วรรณะ) (๕) อัมมมัจฉริยะ(ตระหนี่ธรรม) ; พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๘๗/๒๖๕.

^{๓๖๑} พุ.ส. (ไทย) ๒๕/๘๖๘/๗๐๘.

^{๓๖๒} กัมปะ (ความกำหนด) มี ๒ อย่าง คือ (๑) กำหนดด้วยอำนาจตัณหา (๒) กำหนดด้วยอำนาจทิวี่ ; พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๘๕/๒๙๓.

จากข้อความข้างต้นผู้วิจัยสรุปได้ว่า พระพุทธองค์ทรงแสดงปฐาบทสสูตร พระสูตรนี้มีเนื้อกล่าวถึงการปราศจากตัณหา เรื่องการไม่โกรธ การไม่โอ้อวด การไม่สะดุ้ง ไม่คะนองพูดด้วยปัญญา ไม่ฟุ้งซ่าน เรื่องตัณหานิสสัยและทวิญญูนิสสัย เรื่องการปราศจากความกำหนัดยินดี และไม่มีวาทะหนึ่งแก่เทวดาที่เป็นพุทธิจริต

สรุปความว่า การวิเคราะห์เนื้อหา ภาษา ความสัมพันธ์ และศัพท์ของคัมภีร์สารัตถสมุจจย จตุภาณวารอรรถกถา ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่พระอโนมทัสเถระชาวศรีลังการจนาอธิบายพระปริตรภาณวารเมื่อประมาณ พ.ศ. ๑๖๐๐ พระสงฆ์ชาวศรีลังกาได้อธิบายปฏิบัติสวดพระปริตรภาณวารมาจนถึงปัจจุบัน เป็นคัมภีร์ที่ท่านรจนาอธิบายบทพระปริตรภาณวารบาลี อักษรสังคหของศรีลังกา ที่มูลนิธิพร รัตนสุวรรณ ใช้เป็นต้นฉบับจัดพิมพ์นี้ มีบทพระปริตรตามที่ปรากฏในคัมภีร์จำนวน ๒๙ บท เช่น มงคลสูตร และรัตนสูตร เป็นต้น จัดเป็น ๔ ภาณวาร คือ (๑) ปฐมภาณวาร เช่น ทสธรรมสูตร เป็นต้น (๒) ทุตติยภาณวาร เช่น มหาภักสโปพฆณคสูตร (๓) ตติยภาณวาร เช่น คิริมานันทสูตร (๔) จตุตถภาณวาร เช่น อาฏานาฏิยสูตร วิเคราะห์ภาษาในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา แบ่งออกเป็น วิธีการใช้นามศัพท์ เช่น อริโย อฏฐังคิกโก มคโค เตส อคคมกขายติ แปลว่า มรรค อันประเสริฐ ที่ประกอบด้วยองค์ ๘ เรากล่าวว่า ยอดเยี่ยมกว่าธรรมเหล่านั้น วิธีการใช้กิริยาศัพท์ เช่น นิทสสนตเถน น่ำหิ สยมภู น มยา อิหิ สจฉิกตนต์ติ อตตานัง ปรีโมเจนโต เอวเม สุตัม มยา เอว สุตนต์ติ อิทานิ วุตตพพ สกลสุตตัม นิทสเสติ แปลว่า พระอานนท์เมื่อจะเปลื้องตนว่า ข้าพเจ้ามิใช่สยมภู พระสูตรนี้ข้าพเจ้ามิได้ทำให้แจ่มแจ้ง จึงแสดงไขพระสูตรทั้งสิ้น อันจะพึงกล่าวในบัดนี้ วิธีการใช้อพยยศัพท์ เช่น อตถวณณนา ปนสสา เอว เวทิตพพา แปลว่า ก็การพรรณนาเนื้อความแห่งพระคานานี้ บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้ และภาษิต สำนวนโวหารเช่น เอ็น ๙๐๐ เส้น ย่อมเกาะดึงร่างกระดูกไว้ในเรือนร่างประมาณวาหนึ่ง เหมือนเถาวัลย์เกาะดึงเรือนไว้ฉะนั้น

วิเคราะห์ความสัมพันธ์ในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถากับคัมภีร์อื่นๆ แบ่งออกเป็น (๑) ความสัมพันธ์ระหว่างพระวินัยปิฎก ผู้แต่งได้ประมวลเนื้อหาจากพระวินัยปิฎกบางส่วน โดยยกข้อความในพระวินัยปิฎกเข้ามาสัมพันธ์กับคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา เช่น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็แลอุปสัมปทาเปกขะอันภิกษุพึงให้บรรพชา อุปสมบทอย่างนี้ ข้อแรก ให้ปลงผมและหนวด ให้ครองผ้ากาสายะ ให้ทำผ้าห่ม เฉวียงว่า ให้ไหว้เท้าภิกษุทั้งหลาย ให้นั่งกระหย่ง ให้ประคองอัญชลี (ประนมมือ) พึงสอนให้ว่าตามอย่างนี้ว่า พุทธ สรณ คจฉามิ, ธมม สรณ คจฉามิ, สงฆ สรณ คจฉามิ (๒) ความสัมพันธ์ระหว่างพระสุตตันตปิฎกเช่น เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นใด เป็นพระสยมภูเป็นเอง ไม่มีอาจารย์ ตรัสรู้ยิ่งพร้อมด้วยพระองค์เอง ซึ่งสัจจะทั้งหลาย ในธรรมทั้งหลายที่มีได้ทรงฟังมาก่อน ทรงบรรลुพระสัพพัญญุตญาณในธรรมเหล่านั้น และความเป็นผู้เชี่ยวชาญในพละทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ชื่อว่าพุทธะ (๓) ความสัมพันธ์ระหว่างพระอภิธรรมปิฎกเช่น สภาวธรรมที่เป็นสิกขา เป็นไฉน คือ ภิกษุเจริญฌานที่เป็นโลกุตระซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกขให้ถึงพระนิพพาน ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะก็เกิดขึ้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นสิกขา (๔) ความสัมพันธ์ระหว่างอรรถกถาเช่น คำว่า นิกาย ได้แก่ นิกายทั้ง ๕ คือ นิกาย ๕ นิกายที่ลึกซึ้งโดยเหตุและโดยผลเหล่านี้คือ ๑) ทีฆนิกาย ๒) มัชฌิมนิกาย ๓) สังยุตตนิกาย ๔) อังคุตตรนิกาย ๕) ขุททกนิกาย (๕) ความสัมพันธ์ระหว่างปกรณ์วิสสุวิสุทธีมรรคเช่น บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นสถานที่ ๑๘ แห่งนี้ คือ

วัดใหญ่ วัดใหม่ วัดเก่า วัดไถ่ทาง วัดมีสระพังน้ำ วัดมีฝัก วัดมีดอกไม้ วัดมีผลไม้ วัดที่เขาค้องการ วัดติดเมือง วัดติดป่าไม้ วัดติดที่นา วัดมีภิกษุผู้เป็นข้าศึก วัดติดทำน้ำ วัดติดชายแดน วัดติดกับ พรมแดน วัดไม่เป็นสัปปายะ วัดที่หากัลยาณมิตรไม่ได้ แล้วพึงเว้นเสียให้ห่างไกล เหมือนหลีกเลี่ยง ทางที่มีภัยเผชิญหน้าฉะนั้น

วิเคราะห์ศัพท์ในคัมภีร์สารัตถสมุจยจตุภาณวารวรรคภา แบ่งออกเป็น (๑) วิเคราะห์ ศัพท์ในปฐมภาณวารเช่น ศัพท์ว่า พุทโธ มีวิเคราะห์ว่า ๑) ชื่อว่าพุทโธ เพราะอรรถว่าตรัสรู้สัจจะ ทั้งหลาย ๒) ชื่อว่าพุทโธ เพราะอรรถว่าทรงปลูกหมู่สัตว์ให้ตื่น ๓) ชื่อว่าพุทโธ เพราะทรงรู้ทุกอย่าง (๒) วิเคราะห์ศัพท์ในทุติยภาณวารเช่น ศัพท์ว่า โพชฌงค์ มีวิเคราะห์ว่า ๑) ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะ เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ของความพร้อมเพรียงแห่งธรรมนั้น ๒) ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะเป็นองค์ คือเป็น เหตุแห่งการตรัสรู้สัจจะ ๔ ๓) ชื่อว่า โพชฌงค์ มีลักษณะนำสัตว์ออกจากทุกข์ (๓) วิเคราะห์ศัพท์ใน ตติยภาณวารเช่น ศัพท์ว่า อนิจจา มีวิเคราะห์ว่า ๑) ชื่อว่าเป็นอนิจจา เพราะมีความหมายว่าสิ้นไป และเสื่อมไป ๒) ชื่อว่า เป็นอนิจจา เพราะมีความหมายว่าสิ้นไปและเสื่อมไป (๔) วิเคราะห์ศัพท์ใน จตุตถภาณวารเช่น ศัพท์ว่า อาทิจโจ มีวิเคราะห์ว่า ๑) ชื่อว่าพระอาทิตย์ เพราะเป็นบุตรของพระนาง อาทิตี ๒) พระอาทิตย์ ชื่อว่ามีมณฑลใหญ่ เพราะวิเคราะห์ว่า มีมณฑลใหญ่ (๕) วิเคราะห์ศัพท์ใน สารัตถสมุจยปริสัททสูตรสังคหะเช่น ศัพท์ว่า สาวโก มีวิเคราะห์ว่า ๑) ชื่อว่าสาวก เพราะเกิดขึ้นในที่สุด แห่งการพึงธรรมเทศนาของพระองค์ ๒) ชื่อว่าผู้ยินดีในศาสนา เพราะยินดีในคำสั่งสอนคือไตรสิกขา

วิเคราะห์ตัวอย่างเรื่องมหาสมยสูตรในคัมภีร์สารัตถสมุจยจตุภาณวารวรรคภา แบ่ง ออกเป็น สาเหตุของการประชุมใหญ่ของเทวดาในมหาสมยสูตร คือ หลังจากพระพุทธเจ้าทรงเสด็จไป โปรดพระญาติทั้งสองฝ่ายจนพระญาติเลื่อมใสและให้พระราชกุมารจำนวน ๕๐๐ คน บวชเป็นภิกษุ พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุเหล่านั้น จนบรรลุพระอรหันต์ เมื่อที่ประชุมบริสุทธิเหล่าเทวดา ประรณานจะมาเยี่ยมพระพุทธองค์และเหล่าภิกษุผู้เป็นพระอรหันต์ ส่วนเทวดาใน ๑๐ โลกธาตุ พระพุทธเจ้าทรงใช้พระดำรัสว่า เทวดาตั้งแต่พื้นดินจนถึงขอบปากจักรวาล ตั้งแต่ขอบปากจักรวาล จนถึงพรหมโลก มาประชุมพร้อมกัน เพื่อเยี่ยมพระพุทธเจ้าพร้อมเหล่าภิกษุผู้เป็นพระอรหันต์ และ เพื่อฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า ดังนั้นการประชุมนี้จึงชื่อว่าเป็นการประชุมใหญ่ วิเคราะห์เนื้อหาและ วิธีการแสดงธรรมในมหาสมยสูตร แบ่งตามจัตตคือ (๑) พระพุทธองค์ทรงแสดงสัมมาปริพพาขณียสูตร แก่เทวดาที่เป็นราคะจัตต (๒) พระพุทธองค์ทรงแสดงกลหิวาตสูตรแก่เทวดาที่เป็นโทสะจัตต (๓) พระ พุทธองค์ทรงแสดงมหาพยุหสูตรแก่เทวดาที่เป็นโมหะจัตต (๔) พระพุทธองค์ทรงแสดงจุฬพยุหสูตรแก่ เทวดาที่เป็นวิตกจัตต (๕) พระพุทธองค์ทรงแสดงตวฏกสูตรแก่เทวดาที่เป็นศรัทธาจัตต (๖) พระพุทธ องค์ทรงแสดงปุราณาทสูตรแก่เทวดาที่เป็นพุทธิจัตต ในเวลาจบพระธรรมเทศนาเทวดาจำนวนมากได้ บรรลุธรรม